

Камал АБДУЛА

ДАЛІНА ЧАРАЎНІКОЎ

Раман

У вечным пошуку

У сваёй новай кнізе «Даліна Чараўнікоў» вядомы азербайджанскі пісьменнік Камал Абдула прапануе чытачам дакрануцца да пластоў сёвай даўніны, ахутанай тайнамі чалавечага быцця і адвечнымі праблемамі жывяцца і смерці, высокіх парыванняў і нізкіх інстынктаў, абавязку перад блізкімі людзьмі і непазбежнай здрады каханню, адмаўлення ад яго ў імя ідэі, нават помсты, замешанай на родавым пракляцці.

Сюжэт «Даліны Чараўнікоў» захопіць чытача маляўнічым і інтрыгуючым апісаннем падзей, нечаканымі паваротамі дзеяння, глыбокім філасофскім падтэкстам, бязмерным патокам аўтарскіх фантазій на тэмы: што такое душа? Ці існуе яна? Ці знікае пасля нашай смерці? Ці нарадзіўся на свет той, хто ўмее кіраваць ходам часу, падзей і нашымі душамі?

У кожным з нас сумненняў рой,
Адвечны страх начэй бяссонных...
Няўжо прыснілася нам усё?
Мы толькі сны ў начным бяздонні?

Гэта радкі аднаго з вершаў Камала Абдулы. Яны, як ніякія іншыя, падыходзяць пад агульны настрой твора. Бо, як сказала Людміла Лаўрова ў прадмове да рускамоўнага выдання «Даліны Чараўнікоў»: «Камал Абдула здзейсніў у гэтай кнізе неверагоднае: ён давёў да мяжы рэальнасці фантазіі свайго творчага ўяўлення, матэрыялізуючы іх у словы, і дабіўся таго стану, калі сам становіцца ілюзіяй, сном у чужых снах, якія камусьці прысніліся ў незапамятныя часы, і аб гэтых снах напісаны раманы».

У сваіх творах (вершах, эсэ, апавяданнях, раманах) пісьменнік імкнецца раскрыць бяздонны свет ментальнасці азербайджанскага народа, які нарадзіўся тысячагоддзі таму, жыве, верыць і тварыць, думачы пра глыбінны сэнс чалавечага быцця.

Зыходным пунктам літаратурнай дзейнасці Камала Абдулы стала кніга старажытнага цюркскага эпаса «Кітабі дзедзе Каркут» («Кніга майго дзеда Каркута»), якая адносіцца да X—XI стст. і з'яўляецца вынікам досыць працяглага развіцця вуснай народнай паэзіі. Па сваіх мастацкіх якасцях, ідэяна-тэматычнай накіраванасці гэты старажытны эпас можна паставіць упоравень з народнымі паданнямі, якія здабылі сабе ў часе сусветную славу.

Трэба згадаць пра тое, што вядомая кніга складаецца з 12 паданняў (песень), кожная з якіх мае свой закончаны сюжэт і звязана з іншымі агуль-

нымі персанажамі. У большасці песень адлюстравана жыццё старажытных качэўнікаў-агузаў, якія насялялі Каўказ, а калі дакладней, тэрыторыю сучаснага Азербайджана ў X—XI стст. (Пра гэта гавораць назвы гарадоў, крэпасцей, рэк і азёраў, што згадваюцца ў тэкстах). Цэнтральнае месца ў кнізе займаюць ідэі патрыятызму, гераізму і самаахвярнасці. Аднак трэба дадаць, што тут знайшлі сваё адлюстраванне і матывы больш ранніх паданняў з элементамі даісламскага эпасу, з характэрнай для таго часу рамантызацыяй жанчыны, сямейных і родавых сувязей. Вобразу маці адведзена асобае месца ў творы. Як і большасць былінна-казачных эпічных помнікаў азербайджанскага народа, кніга напісана рытмізаванай прозай, у якую вельмі ўмела ўведзены вершаваныя фрагменты лірычнага характару. Самабытны гумар, сакавітая вобразная мова, каларытнае апісанне традыцый, этнаграфічных асаблівасцей цюркаў-агузаў даюць падставу лічыць «Кнігу майго дзеда Каркута» непераўздызеным шэдэўрам народнай культуры і народнай мудрасці, бо амаль кожная старонка яе насычана прыказкамі, прымаўкамі, мудрымі народнымі павучаннямі.

Ідэі любові, добра, справядлівасці, на якіх трымаецца бяспэўная кніга, сталі мерай светаадчування, сутнасцю жыцця сына азербайджанскага народа Камала Абдулы. Яго творы часцей за ўсё будуецца на матэрыяле далёкай мінуўшчыны, але сваімі ідэямі яны скіраваны ў будучыню. Калі ўзяць у разлік словы самога пісьменніка: «Я раблю тое, што хочацца рабіць, і раблю тое, да чаго ляжыць душа», — можна пагадзіцца: ён іччаслівы чалавек, які ведае, што робіць і дзеля чаго так шчодро раздае свой талент. Кнігі Камала Абдулы выходзяць у Расіі, Францыі, Турцыі, Японіі, Польшчы, Бразіліі і іншых краінах свету. Дзе б ні выдаваліся яго творы, усюды яны выклікаюць палеміку і жывы чытацкі інтарэс, бо за ўсімі творамі стаіць майстар, у якога свой голас, свой індывідуальны стыль, свая вядучая тэма — гісторыя і чалавечыя лёсы ў кантэксце гісторыі сваёй краіны.

Існуе справядлівае сцвярджэнне пра тое, што сапраўды таленавіты пісьменнік умее падарыць чытачу цуда, і прырода гэтага цудазейства ў душы самога пісьменніка, у яго светаадчуванні, ва ўменні звычайна з'явы жыцця падаць у нязвычайным ракурсе, несумяшчальнае аб'яднаць і падаць як вынік адной падказанай сэрцам гісторыі:

Ніхто сябе не ўбярэ, не ўратаваў душы...
 Не веру, што пакінем след там, дзе ўсе жылі.
 Нам невядомы гэты шлях, і мы яму ніхто...
 Што ён даруе нам усім: жыццё ці забыццё?

У сваім новым рамане «Даліна Чараўнікоў» Камалу Абдуле ўдаецца яшчэ глыбей пранікнуць у тайны чалавечага быцця і разам са сваімі героямі парушыць спакой у царстве мёртвых. Усім ходам падзей у рамане пісьменніку важна было данесці думку пра тое, што сіла душы чалавечай, суладная з правільным выбарам у жыцці, здольна даць яму многае. Калі ж чалавек становіцца на шлях помсты, нябёсы адварочваюцца ад яго, і тады ланцуг зла разрастаецца, пагражаючы поўным знішчэннем. Але і ў гэтых несканчоных лабірынтах зла пісьменнік імкнецца даць сваім героям шанцу: прыдворнаму кату пасылае каханне, і яно абяцае яму збаўленне ад душэўных пакутаў, загартаванага ў бясконцых вандроўках караванчыка ён акружае адданымі людзьмі, якія дапамагаюць яму здзейсніць задуманае; выгнанніку-мудрацу ён дае верных і бескарысных вучняў, якія гатовы прадоўжыць яго вучэнне... Але позна. Механізм зла ўжо запушчаны, і пільнае вока Усявышняга бачыць, але не можа стрымаць удзельнікаў гэтай неверагоднай гісторыі ад неабдуманых

учынкаў: сын, помсцячы за смерць бацькі, забівае маці, дзядзьку, а затым і жанчыну, якую пакахаў да самазабыцця; яго нашчадак, не дачакаўшыся справядлівага вердыкту, чыніць самасуд над шахам; вучні мудраца замест таго, каб прадоўжыць справу настаўніка, заканчваюць жыццё самагубствам. І толькі чараўнік-медыум, які ўмеў балансаваць на мяжы рэальнасці і царства мёртвых, змог выканаць сваё зямное прызначэнне — надарваць ланцуг зла, вырваць з яго нявінную душу і падарыць ёй надзею на збаўленне.

Можна пагадзіцца з тым, што раман «Даліна Чараўнікоў» напісаны і як філасофская прытча аб дарэмнасці зямных пакут, аб каханні і абавязку, але адначасова гэта і чароўная казка, насычаная каларытам Усходу, узвышаная і пранікнёная, нягледзячы на трагічны фінал. Іменна ў легендах і паданнях роднага краю, у філасофіі Усходу чэрпаў Камал Абдула матывы і вобразы для сваіх будучых твораў. Яго героі мужныя і адважныя, яны ўмеюць абараняцца, але калі і нападаюць, то дзеля таго, каб адпомсціць за нанесеную крыўду. Слуга гатовы стаць на абарону годнасці свайго гаспадара, праяўляючы пры гэтым велікадушыя і высакароднасць. Сіла герояў, іх адвага не перашкаджаюць захапляцца прыгажосцю жанчыны, купалам зорнага неба, экзотыкай усходняга пейзажу. Бясконная дарога ў пустыні нібы ажывае пад пяром пісьменніка. Яна нагадвае яму прывабнае цела жанчыны-веліканшы, усыпаная радзімкамі-гарадамі. Нязменныя спадарожнікі вандроўцаў — зоркі, на словах творцы, таксама дарогі. Дарогі для святла, якое, прабіваючыся праз цемру, даходзіць і да нас.

У адным са сваіх вершаў Камал Абдула гаворыць так:

Мой Бог, усё, што ты стварыў,
Ад дасканаласці далёка.

З гэтымі словамі можна пагадзіцца, а можна і аспрэчыць іх. Адзінае застаецца бясспрэчным: літаратурны талент Камала Абдулы падорыць чытачу шмат незабыўных хвілін ад сутыкнення з незвычайным светам яго прозы, такой узвышанай і такой зразумелай для тых, каго хваляюць вечныя праблемы чалавечай існасці.

Раздзел I

Заставалася зусім мала... Яшчэ б хоць трошкі, зусім крышку напружыцца, працягнуўшы рукі ўвысь, і ён бы змог дакрануцца да зорак. Караванбашы не адводзіў здзіўленых вачэй ад гэтых распешчаных незлічанымі поглядамі стомленых свяцілаў, рассыпаных над самай яго галавой саяяной карцеччу. Прайшло шмат часу, пакуль ён, нарэшце, адарваў свой заварожаны позірк ад гэтага відовішча і агледзеўся навокал... Коні, мулы, вярблюды — кожны з іх на свой лад рыхтаваў сабе месца для начлегу.

Караван цяжка пераводзіў дух, яго марудна агортвала немата ночы. Толькі часам даносіўся роў аднаго неўгамоннага з вярблюдаў, якія ўжо апусціліся на зямлю і прыціснуліся адзін да аднаго, ці іржанне каня; аднекуль здалёк чуўся брэх сабакі, змешаны з завываннем ваўка, ён усяляў у душу чалавека трывогу, быццам ад сустрэчы з адзінокім вандроўнікам на дарозе. І не было больш нічога, што магло б парушыць гэту злавесную цішыню. Паўсюдна паспелі ўжо раскласці вогнішчы, і яны так старанна гарэлі, што ў некаторых месцах ад іх засталася толькі вуголле, якое было падобна да змарнелага ад працы дня. Вярблюды ляжалі нерухома, нібы камяні, аброслыя лішайнікам, а коні і мулы застылі, бы цені...

* * *

Выбраўшы начлег іменна тут, гэты вялікі караван з усёй сваёй жывёлай, нукерамі, караваншчыкамі, рабамі адалеў доўгі, цяжкі шлях, і ўжо блізка былі межы айчыны. Караванбашы мог адчуць гэта па ўжо марудна зменлівых колах зямлі, якая з кожным крокам каравана наперад рабілася ўсё больш цвёрдай ад марозу. Дасць Бог, калі ступяць на зямлю айчыны, тады і пакіне страх ад магчымай сустрэчы з разбойнікамі і грабежнікамі. Зараз, хоць і знаходзіліся яны на подступах да дому, страх, нібы смурод гнілой падлы, неадступна гнаўся за ім. Краем вока ён задаволена слізгануў па доўгіх фігурах рухомых ценяў — стражнікі! Усіх трох ведаў добра, безаглядна давяраў ім, яшчэ ў родных мясцінах правёў іх праз мноства іспытаў і толькі пасля ўсяго гэтага дазволіў узяць у свой караван.

Стражнікі прыблізіліся, робячы выгляд, што не пазналі яго, і галоўны з іх, згодна з прынятым рытуалам, спытаў у яго імя ночы. Пра сябе Караванбашы падумаў: «А калі ж не назаву, што зробіш са мной?», але ўслых вымавіў: «Барвова-чырвоны гарызонт». Стражнікі прайшлі міма, растварыліся ў цемры.

Кожная з начэй мела сваю назву, і, прыдумваючы іх, самы блізкі і верны яму чалавек — Хаджа¹ Ібрагім ага — кожную раніцу распаўсюджаў яе сярод сваіх людзей у караване, толькі свае ведалі гэту назву, ніводная жывая душа за межамі каравана не павінна была ведаць імя ночы, так на доўгім і небяспечным шляху караван абараняўся ад чужынцаў. Вельмі важна мець у падарожжы такія шчыт ад разбойнікаў, забойцаў і злодзеяў. Ці гэта не жарт, караван быў падобны да каханай жанчыны, упрыгожанай незлічонымі каштоўнасцямі, а галоўнае заключалася ў тым, што жанчына гэта прызначана, у самую першую чаргу, быць кінутай у ногі Яго Вялікасці, а пасля ўжо нешта пойдзе на кірмаш у крамы, дзе гандлююць дарагімі металамі і камянямі, нешта — да заказчыкаў.

Вось ужо каторы раз ён вядзе такі караван. Быць вечным вандроўнікам — нейкім непадуладным розуму чынам — было суджана яму воляй лёсу. Дамашнія яго — жонка, адзіны сын, слугі, кенізы² раслі, сталелі, старэлі, чакаючы яго, ён жа не мяняўся. Быццам затаілася ў ім нешта, нейкая дзіўная сіла, нейкае незразумелае нечалавечае напружанне, што пранізвала наскрозь, трымалі-захоўвалі яго. Ён не мог састарыцца, не мог знясіліцца. Быццам бы была ў яго найвышэйшая мэта, самая заповітная, самая святая тайна, і пад гэтым знакам працякала ўсё яго жыццё, але так гэта ці не, — ён і сам не змог бы больш-менш разумна адказаць.

Не жадаючы больш тлуміць свае мазгі пустымі разважанымі, Караванбашы прайшоў углыб шатра, які быў распасцёрты спецыяльна для яго. Аднекуль, быццам з магільнага небыцця, з'явіўся Хаджа Ібрагім ага, прашмыгнуў у шацёр услед за ім. Хаджа быў відным мужчынам з чырвонай барадой. Чырвань у яго барадзе быццам бы пачала цьмець, ледзь-ледзь, валасок за валаском... «Мусіць, не менш, чым месяц, яго твар не бачыў вады, — чамусьці падумаў Караванбашы, міжволі глянуўшы на яго, — хутчэй бы дабрацца да нашых мясцін, увайсці ў хату, у сад, у двор, відаць, бедныя мае спадарожнікі канчаткова здалі». Караванбашы сумна ўсміхнуўся, узяў з кута свечку, запаліў яе ад крэсіва і замацаваў канец свечкі на падносе. Прастора шатра азарылася баязлівым святлом, абазначыліся цені. Караванбашы

¹ Хаджа — прыстаўка да імені, што абазначае «еўнух».

² Кенізы — служанкі.

дапытліва зірнуў на Хаджы Ібрагіма агу. Быццам хацеў сказаць: «Ты чаго прыйшоў, што табе трэба?»

Хаджа Ібрагім ага страпянуўся:

— Ды прыбуду я тваёй ахвярай, прыйшоў, каб... На сэрцы неяк неспакойна, прайсці засталася зусім няшмат, як толькі пяройдзеш праз сопкі, што перад намі, тут жа адкрыецца даліна...

— Ведаю, хіба ты мне ўказваеш дарогу?

— Не, ды прыбуду ахвярай тваёй, не, сэрца тваё таксама сумуе, ведаю... Дасць Бог, хутка закончым гэту справу... Ты падумай, ці патрэбен я табе?! Можа, добранька расцерці ногі?!..

— Не, Ібрагім ага, ідзі, адпачні трохі. Сёння ўсе моцна стаміліся. — Караванбашы нахмурыўся. — Як ты лічаш, ці можа здарыцца такое, што іх не будзе ў даліне?

— Не, ды прыбуду ахвярай тваёй, не можа... Яны там заўжды, пастаянна, але наконт таго, каго шукаеш, нашага, не зусім перакананы. Вельмі спадзяюся, але... хто яго ведае?.. Звычайна яны выстройваюцца і стаяць уздоўж даліны. Гэта і ёсць іх праца, калі толькі хто-небудзь не возьме іх з сабой, не даручыць справу...

— Нядоўга засталася... Дай Бог, каб наш, той, каго мы шукаем, аказаўся сярод іх.

— Будзе, будзе... Не турбуйся, не мучай сябе. Уся надзея на Усявышняга, хай купал нябесны ўратуе яго...

Хаджа Ібрагім ага, пачціва адступаючы назад, выйшаў з цёплага шатра ў марозную сцюжу. Звонку ўсё свяцілася і ззяла. Усё наваколле было ахутана чароўным святлом, ззянне зорнага россыпу даходзіла і да зямлі. Здавалася, быццам адтуль, з таго ззяння выходзіць тонкі пранізлівы, поўны тутгі вісклівы гук. Хаджа Ібрагім ага агледзеўся... Падышоў бліжэй да шатра. Справа, прыціснуўшыся з другога боку, зняўшы з вярблюда нешта падобнае да кіліма з карункамі, расцяліў, патаптаўся па ім, прылёг. Некалькі разоў перавярнуўся з аднаго боку на другі, каб лацвей размясціцца, але, як ні стараўся, як ні сіліўся, усе яго намаганні заснуць і забыцца не здзейсніліся. І гэтак, утаропіўшыся ў неба і паглядаючы на халодныя стомленыя зоркі, ён акунуўся ў свае думкі.

* * *

Даліна, пра якую згадаў Хаджа Ібрагім у гаворцы з Караванбашы, пачыналася за Змяінай сопкай ад зялёнага падножжа Нябачнай Гары, спускалася цяснінай проста ў нізіну і мела назву Даліны Чараўнікоў.

Цясніну празвалі так таму, што ўсе навокал ведалі, бачылі, паверылі, што з розных канцоў Зямлі ад Магрыба да Машрыга сышліся сюды знакамітыя чараўнікі, чарадзеі і магі, абраўшы гэта месца сваім прыстанішчам. Чаму яны абралі іменна яго — не ведаў ніхто, і самі яны аб гэтым не абмовіліся ні словам. Уздоўж даліны, куды ні глянь, можна было ўбачыць іх — то па адным, то па двое ці, сабраўшыся купкай, чараўнікі праходжваліся туды-сюды, размахваючы рукамі, нешта расказвалі адзін аднаму ці проста стаялі моўчкі. Дарога, што вяла з цясніны ў родныя мясціны, была для іх асноўнай крыніцай пражытку, яны жылі міласцінай і дарункамі прахожых, і на пражыццё ім хапала. Часам хто-небудзь з падарожных, увераваўшы ва ўсемагутнасць магіі, дзеля дасягнення якой-небудзь сваёй мэты, запрашаў да сябе аднаго з чараўнікоў, каб скарыстаць яго цудадзействы. Затым, здзейсніўшы акт вядзьмарства ці прагаварыўшы замовы, той вяртаўся назад у даліну і ўздыхаў на поўныя грудзі

толькі пасля таго, як дабіраўся да паўголай скалы, якая напалову ўвайшла ў зямлю, і вострыя выступы якой былі добра знаёмыя толькі яму. Існавала правіла: ад заробку кожнага перападала ўсім астатнім. Вярнуўшыся, нельга было не падзяліцца з таварышамі, у іх на ўсіх былі агульнымі і сум, і бяда, разам яны елі і пілі, вялі гутаркі і разам маўчалі. Толькі на гадзіну ці на дзве на працягу дня кожны чараўнік, схаваўшыся за скаламі ці за адзіночнымі кустамі, велічынёй з добрае дрэва, заставаўся сам-насам з сабой. Гэты адрэзак часу так і называўся — часам адасаблення і шанаваўся сярод усіх як святы. Ніхто з іншых чараўнікоў не асмельваўся парушыць час адасаблення сабрата. На тое была тайная забарона, ці што... Чым займаўся чараўнік на працягу гэтых гадзін, было вядома толькі яму аднаму. Ён размаўляў сам з сабой, задаваў пытанні і сам на іх адказваў, аднак пры гэтым ніхто не разумеў, што ён гаворыць. І усё ж аднойчы адзін з чараўнікоў па-сяброўску прывязаўся да нейкага набожнага гандляра — раба Божага. Той узяў яго з сабой у горад, каб з дапамогай вядзьмарства пакараць суседа, наслаць на яго галаву розныя напасці. Іменна гэтаму гандляру і адкрыў чараўнік тайну свайго часовага адасаблення. Аказваецца, што ў гэтыя заповітныя гадзіны чараўнікі вызваліліся ад дару чарадзеяства, станавіліся безабароннымі і бездапаможнымі, як дзеці. На гэты час яны быццам бы перадавалі свае чары невядомай таямнічай сіле, а выходзячы з часу адасаблення, усё, што адбывалася з імі там, яны начыста забывалі. Неўзабаве той набожны гандляр — раб Божы, што заплаціў золатам і срэбрам за паслугі чараўніку, які раскрыў яму сакрэт часу адасаблення, паскарнічаў і вырашыў тайком прасачыць за ім, каб у знаны час па-грабежніцку вярнуць назад свае грошы. І вось гэты час настаў, чараўнік схаваўся за скалой, стаў, прыкрыўшы вочы рукамі, акунуўся ў стан, блізка да сну, і ўсё для яго стала абыякавым. Тут жа з'явіўся гандляр. Моўчкі пачаў абмацваць яго кішэні, аддзенне. Пазбаўлены волі, знясілены, чараўнік не супраціўляўся яму.

Адным словам, знайшоў гандляр грошы, якія раней заплаціў за вядзьмарства. Ubачыўшы золата, загорнутае ў сінюю анучку, пазнаў сваё паднашэнне, усё аказалася на месцы, у спешцы парасоваў манеты па кішэнях. І, пускаючыся на ўцёкі, не ўтрымаўся, азірнуўся, паглядзеў у твар чараўніку, хоць гэтага нельга было рабіць. Але адкуль той мог ведаць? Чараўнік, як і дагэтуль, стаяў з заплюшчанымі вачыма, толькі лёгкі цень крыўды праслізнуў усмешкай на яго вуснах, ён сказаў: «Ідзі, але без майго бласлаўлення...» Не звярнуўшы ўвагі на яго словы, гандляр у спешцы выбраўся з цясніны, выйшаў на дарогу, што вяла ў горад, і, нават не аддыхаўшыся, пакрочыў зваротным шляхам. Дарога была тая ж, і горад стаяў на тым жа месцы. Аднак (ніхто не паверыць!) бедалага да гэтай пары блудзіць па праклятай дарозе, а дарога-пяцля яго нікуды не прыводзіць. Так і кружыць ён у ваколіцах Нябачнай гары, і кожны раз невядома адкуль, магчыма, з боку Змяінай сопкі, зноў выходзіць на подступы да Даліны Чараўнікоў. Бывала, сачылі за ім людзі, але ўсё роўна заставалася загадкай, як можна заблукаць у знаёмых месцах? Бачылі: вось ідзе ён па дарозе, ідзе і раптам прападае з відавочку таго, хто крадзеца за ім услед, а затым аказваецца ззаду і даганяе таго, хто за ім сачыў. Чаму так адбываецца, у чым тут таямніца? Безумоўна, таямніца...

Знаходзіліся, праўда, і тыя, хто зусім па-іншаму расказвалі пра гэты выпадак. Сцвярджалі, што той набожны гандляр гэтак жа, як і раней, сціпла жыве-пажывае ў сваім родным горадзе. Маўляў, ніколі не бываў ён у гэтых мясцінах і нікога з чараўнікоў з Невядомай гары не забіраў з сабой, што яго несумленныя суседзі ў поўным парадку, кожны з іх жыве ў дастатку. Ці гэта не тайна, Божа? Безумоўна, тайна!

* * *

На самай справе прычынай, што падганяла Караванбашы і Хаджу Ібрагім агу ў Даліну Чараўнікоў, было жаданне выбраць чараўніка і ўзяць яго з сабой. Гэты чалавек павінен быць незвычайным ведзьмаком. Патрэба заключалася ў тым, каб ён валодаў асаблівым талентам, больш важным, чым здольнасць да магіі і вядзьмарства. Дасць Бог, тады здзейсніцца, у рэшце рэшт, тайны намер Караванбашы, той, што гадамі выношваў ён у душы. Але ж яно было запаветнай марай Хаджы Ібрагім агі, ён прагнуў ажыццяўлення гэтай мары ніколькі не менш, чым Караванбашы, да якога меў сардэчную прывязанасць і любіў больш, чым жыццё. Кожны Божы дзень сузіраў Хаджа змучаную душу Караванбашы, сам мучыўся і сваім разбітым сэрцам шчыра прасіў у Бога хуткага збавення ад гэтых пакутаў.

Намер жа Караванбашы заключаўся ў наступным. Ён хацеў выклікаць дух свайго бацькі, ката Мамедкулі, які страціў розум шмат гадоў таму, стаў брадзягай, а затым памёр, сын не ведае нават дзе яго магіла і ніколі не бачыў бацькавага твару. Наладзіць з ім сувязь — вось што патрэбна было ад чараўніка няшчаснаму Караванбашы. І Хаджа Ібрагім ага яму клятвенна абяцаў, што абавязкова адшукае і прывядзе чалавека, які ўмее выклікаць духаў. Павінен прывесці, абавязкова...

Калі гэтага не здарыцца, жыццё яго гаспадара ператворыцца ў сапраўднае пекла, і так будзе працягвацца дзень за днём, і пакуты яго стануць яшчэ больш невыноснымі.

Разважаючы аб усім гэтым Хаджа Ібрагім ага варочаўся з боку на бок і сам не заўважыў, як заснуў.

Раздзел II

Усё вяршылася за цюлевай фіранкай, калі нешта і адбывалася, то адбывалася іменна там... Адданы шаху нукер, яго пышнаўсы першы кат гэтак жа, як і ўсё сваё мінулае жыццё, ні разу не задумваўся пра свае самыя смелыя ўчынкі, дзейнічаў, спадзеючыся толькі на Бога. І зараз ён ніколькі не засумняваўся ў тым, што сённяшняе сваё рашэнне зможа здзейсніць з лёгкасцю. Адчуваў, канец яшчэ далёка, а ў мускулах, ва ўсім целе крыецца дастаткова сіл і моцы.

А рашэнне, да якога нечакана для сябе прыйшоў валадар гэтай нястрымнай сілы, нястрымнага руху, што рваліся з кожнай клеткі, павінна было б збянтэжыць яго больш за ўсё. Сам так рашыў, калі ж падмануў сам сябе, як малое дзіця, збіўся з дарогі... — ён прачнуўся аднойчы цудоўным ранкам і, стукнуўшы сабе рукой па калене, тым, што вечна ные, сказаў: «Хопіць». «Стаміўся ўжо». Сказаў, хочацца крышку пажыць разам з табой, правесці свае апошнія гады ў гэтым светлым, прыгожым горадзе на вяршыні гары, адкуль, здаецца, няцяжка дакрануцца да месяца, горадзе, над якім у небе вечна блукае адзінокая аблачынка. Выходзіць, яму іншага і не трэба было, акрамя таго, каб дажыць свой век на гэтай крывой вулачцы, у хацінцы, складзенай з няроўных камянёў. Рашыцца-то ён рашыўся, аднак пры гэтым нейкая тайна, трымценне ці ўвогуле нешта неймавернае ўскалыхнула яго, закалола глыбока ў сэрцы; боль гэты ўзнік зусім нядаўна, і толькі ён пачынаўся — у галаве ўсё мутнела, запаўнялася шэрым туманам, мінулае расплывалася, губляла абрысы, і як ён ні стараўся, што ні рабіў, не мог нікога і нічога прыпомніць; напружыўшыся, удавалася думаць толькі пра тое, што калі б змог прыпомніць хаця б нешта

ці некага, то ціхенька, паступова ўнутраныя дрыжыкі і пахістанне, што пераходзілі ў боль, сціснулі б яго абдымкамі чорнай хмары; усе гэтыя ўяўныя памутненні пройдуць, згінучь самі сабой. Пазбаўленне ад гэтага няцярпага болю было яго заповітным жаданнем. Так, шляхі Гасподнія нязведаныя, ці патрэбна было яму якраз цяпер гэта каханне, гэта насланне, што зляцела з нябёс як пакаранне — ён не мог падабраць свайму стану іншай назвы, канечне ж, пакаранне, хіба такія мукі могуць быць узнагародай? Так, гэта каханне, гэта страсць, што звалілася на яго з завоблачнай высі, падобныя да птушкі на роднай галінцы, — пакаранне, што няпрошана ўварваліся ў яго лёс, бессэнсоўныя каханне і страсць, ён раней ніколі ў гэта не верыў і нават думаць пра гэта не хацеў і толькі таму, што раней не даводзілася спазнаць іх, толькі чуў пра іх, гэтыя каханне, страсць — няўжо яны бываюць такім салодкімі, Госпадзі?!

Можа, гэта дзяўчына з-за страху прывязалася да яго, бо да гэтай пары ўсе, хто баяўся яго, звычайна кляліся яму ў сваёй безагляднай любові, давалі шмат прыгожых абяцанняў. Але, як толькі ён клаўся з якой з іх у ложка, адразу ж хацелася скінучь з сябе, як коўдру, тую жудасць, што адбівалася ў бяздонных жаночых зрэнках, а, можа, страх ці агіду. Стараючыся зразумець прыроду гэтага страху, ён, урэшце рэшт, уцяміў для сябе: не, гэта нешта не тое, бо калі каханне бывае такім — яно мне і задарма не патрэбна, хутчэй бы закончыць з гэтым усім, хай сыдзе з вачэй маіх гэта сучае насенне, — і, прадаўжаючы так думаць, ніяк не мог скончыць тое, што рабіў; бывала, плюнуўшы, злазіў з жанчыны, усё цела якой прабіралі дрыжыкі ці то ад угодлівасці, ці то ад жудасці, і, мармычучы сам сабе пад нос, лаючыся, імгненна падымаўся з пасцелі, хутка апранаўся. І гэтак паўтаралася раз за разам, таму што кату Мамедкулі былі ненавісныя тыя, хто баяўся яго.

Цяпер быццам бы ўсё было інакш. На твары гэтай маладой жанчыны няма і пячаткі страху, яна не адводзіла погляду, без сарамлівасці і нават з выклікам глядзела ва ўпор сваімі зялёнымі гуллівымі вачанятамі з-пад доўгіх век. Паміж імі не засталася і ценю адчужанасці, ніякіх межаў і ні кроплі сумнення ў тым, што яны зліліся ў адно. Не толькі сваёй трапяткой плоцю, але і душамаі яны прыпалі адно да аднаго.

Яны абое адчувалі: ёсць толькі тое, што адбылося з імі зараз, а ўсё былое выглядала бессэнсоўным і недарэчным. Усё, што ёсць сёння, і ўсё, што павінна было адбыцца, належыць будучыні. Вось да якога дзіўнага для сябе рашэння прыйшоў кат Мамедкулі ў адну з начэй, што правёў з ёй.

Адзін з дзесяці катаў, а, магчыма, і галоўны сярод іх, рослы плячысты здаравяк з пышнымі патырчастымі вусамі Мамедкулі, якога аграмністае войска беражліва, быццам вялікую каштоўнасць, насіла з сабой з краіны ў краіну, з горада ў горад, гэты Мамедкулі, які наводзіў на ўсіх жах, напярэдадні сваіх пяцідзесяці гадоў і ў самым душэўным стане сказаў сабе: «Хто я такі, пакорлівы раб Божы?» і, ні аб чым не думаючы, не па волі розуму, а падпарадкаваўшыся сэрцу, нечакана прыняў рашэнне.

* * *

А рашэнне было такім. Тут, у гэтым горадзе, які размясціўся на вяршыні гары і таму знаходзіўся бліжэй за ўсё смяротнае да нябёсаў, зорак, месяца і адзінага Бога, ён павінен навекі разлучыцца з войскам, з падзішкам, які апекаваў яго, і

візірам Машдалі, якому ён быў да канца жыцця абавязаны. Так, ён прыйдзе, прыпадзе да яго ног, калі гэта будзе патрэбным — заплача наўзрыд, пралье горкія, як чорны дождж, слёзы. «Я нукер твой да смерці, — скажа збянтэжанаму візіру Машдалі, — толькі б той замовіў слоўца яго міласці, просьбу, вымаліў дараванне мне, заблуднаму. Пакідаю свайго адзінага сына пад тваім найвышэйшым апякунствам, — скажа яму, — ты быў мне як бацька, будзь жа і яму бацькам. Дазволь мне супакоіцца тут, няма сіл вярнуцца назад, завяршаю разам сваю службу, памілуй, гасудар, даруй за непаслушэнства, за тое, што іду супраць волі тваёй, мы ж прыбылі разам, а цяпер табе давядзецца вяртацца без мяне, дык ты ці чацвартуй мяне — нягодніка, ці адпусці, дазволь асесці ў гэтым праклятым горадзе, займець свой ачаг. Я так змарыўся, о, Божа! Нельга стаміцца мацней за мяне».

Вось гэтак ён збіраўся прасіць візіра Машдалі, а затым, схіліўшы да зямлі сваю непакорную галаву, пачціва адступаючы назад, меўся выйсці з палаца і свабодным ступіць на тую маставую, на тую крывую, ціхую вуліцу, якая пачыналася ад самай гары Аладаг і цягнулася ўвысь, у бясконцую даль. Мамедкулі палічыў завершаным сваё далёка нялёгкае ўслужэнне. З гэтага моманту яго службе ў падзішаха, якую ён любіў усёй душой, усёй сваёй істотай, прыходзіў канец. Так ён з нецярпеннем разлічваў, а Бог толькі-толькі пачынаў распараджацца...

Раздзел III

...Караван ужо быў гатовы прадоўжыць сваё шумнае падарожжа. Разышоўшыся па сваіх месцах, людзі толькі і чакалі загаду рушыць у дарогу. Толькі шацёр Караванбашы моўчкі цягнуў у перадсвітальным змроку. Хаджа Ібрагім ага мімаходзь глянуў на цяжка нагружаных вярблюдаў і мулаў, на нецярплівых коннікаў, што занялі свае месцы ўздоўж усяго каравана, на трох нукераў, якія непадалёку ад шатра, чакаючы яго, тапталіся па гарачым прысаку, імкнучыся патушыць касцёр. Злёгка кашлянуўшы перад уваходам у шацёр, ён, асцярожна нагнуўшыся, ступіў унутр.

— Ды прыбуду я тваёй хвэрай, хай будзе добрай гэта раніца для цябе, мы гатовы.

Караванбашы ў дарожным адзенні, скрыжаваўшы ногі, усё яшчэ сядзеў у цёплай пасцелі, глыбокі роздум чытаўся на яго твары. Ён тут жа падняўся, быццам бы чакаў іменна гэтых слоў ад Хаджы Ібрагім ага, паправіўшы складкі адзення, прывёў сябе ў парадак.

— Цудоўна, цудоўна. Хай асіліць дарогу той, хто ідзе, хай і твая раніца будзе добрай, распарадзіцеся, каб разабралі шацёр.

Караванбашы, а за ім і Хаджа Ібрагім ага выйшлі яшчэ на золку.

Хаджа падаў знак, і нукеры, якія патушылі касцёр, адразу схаваліся ў шатры; сабраўшы пасцель, посуд, розныя рэчы ў цюкі, панеслі іх да мула, што стаяў непадалёку, збіраючыся наўючыць яго. Падвялі наравістага арабскага скакуна Караванбашы, і той адным махам ускочыў у сядло. Хаджа Ібрагім ага таксама сеў на свайго каня. Тут жа падляцеў коннік на гнядым жарабцы, чыё месца ў караване было заўжды з боку вядучага вярблюда. «Што загадаеце, мой гаспадар?» — на скаку звярнуўся ён да Караванбашы, гэта быў яго першы памочнік — сварван Гарасуварлы.

— Адпраўляемся, Гара! — загадным голасам сказаў Караванбашы, паглядваючы праз яго галаву, на ледзь прыкметную ў паўзмроку дарогу.

— Па якой дарозе пойдзем? — удакладніў сарван Гарасуварлы.

- Вядзі караван па той, што праходзіць ля падножжа Нябачнай гары.
- Міма Даліны Чараўнікоў?
- Іменна так.

На твары сарвана Гарасуварлы не страпянуўся ні адзін мускул, толькі нейкія дрыжкі ўзніклі ў глыбіні зрэнкаў, яны выступілі звонку, каб тут жа растварыцца ў паветры. Ён падумаў: «Хай уратуе нас Бог». І, не сказаўшы больш ні слова, павярнуў свайго гнядога туды, адкуль прыскакаў — да галавы каравана. Абагнуўшы вядучых вярблюдаў, падняў руку — падаў знак. Трубач радасна пратрубіў пачатак шляху. Шум узмацніўся. Караван марудна пачаў рухацца, і, з цяжкасцю наладжваючы звыклы стройны парадак, пусціўся ў дарогу. Хутка на месцы лагера не засталася ні душы, толькі кастры, хоць і на апошнім выдыху, але прадаўжалі тлець.

* * *

Да галоўнага горада краіны заставалася зусім мала, роўна адзін дзень і адна ноч аддзялялі іх ад заповітнай мэты гэтага шляху. Пакручастая дарога, што пралягла ля падножжа таямнічай Нябачнай гары, была не адзінай у гэтых месцах, шматлікія падарожнікі пратапталі тут другую і, паколькі першая ішла праз Даліну Чараўнікоў, па ёй праязджалі толькі ў тым выпадку, калі збіраліся пакарыстацца паслугамі чараўнікоў, а інакш ні адной жывой душы не хацелася ісці па гэтай дарозе, тым больш, калі гэта быў караван... Забавонны страх напаўняў душы людзей і засцерагаў ад таго, каб лішні раз не спакушаць свой лёс.

Вядучы вярблюд Гатазлы, велічна выцягнуўшы доўгую шыю, паважна ішоў побач з канём сарвана Гарасуварлы, вось ён зрабіў яшчэ адзін крок наперад, павярнуў направа і — нечакана знік. Разам з ім знік і сарван Гарасуварлы.

Хаджа Ібрагім ага, які здаля сачыў за вядучым вярблюдам, імгненна прыскакаў да Караванбашы.

— Хай прыойдзе гора тваё да мяне, вось і прыбылі, паглядзі, Гатазлы ўжо не відаць, знік.

Караванбашы прыжмурыў вочы і, як ні дзіўна, таксама не змог разгледзець Гатазлы, наадварот, ён адзначыў, што, ідучы за вярблюдам звлістым доўгім ланцужком, караван таксама пачаў знікаць з поля зроку, быццам губляючы адзін за другім вярблюдаў, коней, мулаў.

— Хвала прамудрасці тваёй, Госпадзі. Якую недаступную тайну захоўвае гэта гара! І самой гары не відаць, не відаць і ўсяго таго, што знаходзіцца па той бок ад яе. — Прашаптаў Хаджа Ібрагім ага, імкнучыся здзіўленнем стрымаць страх, што паступова завалодаў усёй яго істотай. Вярблюды, мулы, коні — усе яны адзін за адным заходзілі за Нябачную гару. Вось ужо хвост гэтай стракатай працэсі прапоўз туды, і караван поўнасьцю знік з поля зроку. Калі паглядзець, дык нікай гары і не было, але і ўсё, што знаходзілася за ёй велічынёй з гэту гару, ні больш, ні менш, таксама рабілася нябачным. Унізе, з левага боку ад Нябачнай гары, размяшчалася тая самая Даліна Чараўнікоў, якая ў выглядзе аграмністага правалу цягнулася па цясніне. Караванбашы пачуў як стук сэрца аддаецца ў скроні. Ударамі пятак ён ледзь не прабіў бакі свайго каня. Што магла зрабіць бедная жывёліна? Конь хацеў пайсці хутчэй, але чамусьці фыркнуў і зноў бездапаможна апусціў галаву, не мяняючы няўпэўнены рытм сваіх крокаў.

— Хай прыойдзе боль твой да мяне, святло маіх вачэй, пацярпі, зусім блізка ўжо, ты столькі цярэў, пацярпі яшчэ трошачкі. Усё роўна конь хутчэй не пойдзе. У гэтым тайна тутэйшых мясцін.

Словы Хаджы Ібрагім агі злёгка супакоілі Караванбашы, і кіпень хваланняў у яго грудзях трохі сціх, бо іншага выбару не было, акрамя як быць цярплівым.

* * *

Даліна Чараўнікоў, як і заўсёды, адкрылася знянацку рознакаляровай нішай злева ад Нябачнай гары. Справа ў тым, што цясніна, якая дала прытулак чараўнікам, ва ўсе поры года нагадвала сабой квітнеючую паляну. І на гэты раз ярка-зялёным узорчатым дываном песцілася тут у абдымках голай падмерзлай зямлі. Паглядзеўшы ўверх ад цясніны, можна было на свае вочы пераканацца ў агромністых памерах Нябачнай гары. Замест яе віднеўся трохвугольны праём на ўсю яе велічыню, увесь пакрыты туманам і акружаны самым звычайным ландшафтам: такі сустракаецца паўсюдна. Гэты гіганцкі праём быў падобны да шэрай фіранкі, што звисала аднекуль з нябёс. Да гэтага часу не знайшліся смельчакі, якія б рызыкнулі падняцца высока па горным схіле, таму што пасля двух-трох крокаў назіральнікам з боку пачынала здавацца, што чалавек, які ўзбіраецца на гару, ступае па паветры, а не па зямлі. Неяк адзін гараджанін усё ж вырашыў выпрабаваць свой лёс і падняцца на гару. Хоць сам ён адчуваў зямлю пад нагамі, назіральнікі бачылі, што ногі яго не дакранаюцца да зямлі, і, як ні прыглядаліся, малюнак заставаўся той жа: чалавек падымаўся па паветры проста ў неба. Аднак і ў гэтага чалавека, як і ў ва ўсіх астатніх, пасля некалькіх крокаў кураж прападаў, і ён палахліва спускаўся назад. Усё ж знайшоўся нейкі дэрвіш, імя якога раб Божы Хіснікерэм, які з-за сваёй упартасці і ліхасці характару неяк падняўся да канца, на самую вяршыню гары, пра гэты ўчынак хадзілі чуткі ў горадзе, старыя ўпаміналі пра яго ледзь не шэптам у сваіх размовах. Узыходжанне Хіснікерэма запаміналася ўсім. Не магло не запамніцца, таму што той дэрвіш быццам бы ўзніёся на неба, робячы крокі ў паветры, то схіляючыся, то выпрамяляючы спіну. Дайшоўшы да вяршыні гары, ён захацеў перавесці дух і крышку адпачыць, раскінуў рукі і прылёг ніцма. А ўнізе людзям здалася, што ён ляжыць пасярод аблокаў, як птушка з распасцёртымі крыламі. Пачуліся гучныя крыкі здзіўлення, і ўсе застылі ў чаканні таго, што ж адбудзецца далей. Чакалі, чакалі, але больш нічога здзіўнага не адбылося. Калі дэрвіш Хіснікерэм спусціўся да падножжа гары, ні адзін чалавек не прыблізіўся да яго — ні ў кога на гэта не хапіла духу. І пазней усе, хто сустракаў перапоўненага смуткам дэрвіша на вуліцах горада, зусім не імкнуўся да яго падысці, пагаварыць з ім, усе ставіліся да яго насцярожана. У сваю чаргу і сам дэрвіш Хіснікерэм пасля таго здарэння не вельмі хацеў кантактаваць з людзьмі, якія пабойваліся яго. А ў апошні час, адчуваючы незразумелую разгубленасць, ён выклікаў непрыязнасць ва ўсіх яшчэ і сваім дзіўным выглядам. Адночы ён гэтак жа нечакана, як і з'явіўся ў гэтым горадзе, знік, сышоў некуды і больш ніхто яго не бачыў. Як кажуць, з вачэй далоў, з сэрца прэч. Пагаворвалі, што пасля свайго загадкавага знікнення ён набыў нейкі цудадзейны дар і прабывае ў Даліне разам з іншымі чараўнікамі. Такім яго там быццам бы і ўбачыў адзін праведны чалавек, які хадзіў у Даліну па мага, каб той вырашыў яго патрэбу. А ўвогуле, хто яго ведае.

* * *

Караванбашы і Хаджа Ібрагім ага стрымлівалі коней, якія гатовы былі са страху адхіліцца ад цясніны, і, пагладжваючы конскія бакі, сталі іх супакойваць. Крыху прыгнуўшыся, саграваючы дыханнем напружаныя шыі жывёл,

ездакі часам шапталі ім нешта на вуха, а затым, узняўшы вочы, пільна глядзелі на дарогу, яны асабліва ўважліва сачылі за правым яе бокам, а ў накірунку цясніны, як згаварыўшыся, стараліся не глядзець. Іх погляды скрыжоўваліся на хвасце каравана, які паварочваў за Нябачную гару, знікаў, але яны ведалі, што гэта зрокавы падман, на самай жа справе караван ужо амаль абагнуў Нябачную гару і выйшаў на раўніну Дзюзангах, яшчэ крышку — і Нябачная гара, і Даліна Чараўнікоў застануцца ззаду.

Караванбашы не заўважыў, хутчэй пачуў, што побач яго спадарожніка больш няма, але гэта не здзівіла. Так і павінна было быць. Адзіная сцежка, што змяёй спускалася ўніз, у Даліну Чараўнікоў, павяла Хаджы Ібрагім агу ў самую сярэдзіну цясніны, у самы гушчар яе буйной квецені. Там ён павінен быў знайсці свайго спадарожніка, дамовіцца, а затым разам з ім паехаць услед за Караванбашы тым жа шляхам, па якім рухаўся той, і, калі ўсё атрымаецца так, як было задумана, яны дагоняць караван, які прыпыніцца, каб перадыхнуць у мястэчку Гюнартадж на раўніне Дзюзангах пад велічэзным дрэвам Гаргач у акружэнні бурлівых крыніц. Тут даўно ўжо гаспадарылі адны вятры, а пакрытыя ценом запусцелыя руіны чалавечага жытла раздзіралі душу на кавалкі. Прыгажосць гэтых мясцін — крыштальныя крыніцы, пышныя дрэвы, кветкі, што не вянуць зімой і летам, адзін старажытны Гарагач чаго варты! — вабілі вандроўнікаў спакоем. Але чаму тут не прыжыліся людзі пасля таго, як апошні мужчына, апошняя жанчына пакінулі гэтае месца? Куды яны пайшлі, куды зніклі — ніхто пра гэта не ведаў. Смак вады ў тутэйшых крыніцах не меў сабе роўных. І калі каму-небудзь з гараджан выпадала праходзіць тут, ён удасталась наталяў смагу крыштальна чыстай крынічнай вадой, што бруілася з-пад каранёў Гарагача, напоўніў свае хурджыны і нёс гэту ваду дадому.

Іменна тут, у Гюнартаджы, Караванбашы нібыта дзеля таго, каб напаіць караван, павінен быў спыніць яго і дачакацца звароту вернага Хаджы Ібрагім агі.

Раздзел IV

Хаджа Ібрагім ага ціхенька пад'ехаў да сцежкі, што вяла ў цясіну, і спыніўся. Спешыўся. Перадаў вуздэчку свайго каня нукеру Назаралі, які ішоў услед за ім. Назаралі моцна прывязаў двух мулаў да вялікага куста, што рос ля дарогі, ля самай сцежкі. Затым, не сказаўшы ні слова, сеў на каня Хаджы Ібрагім агі і безаглядна паскакаў наўздагон каравану, хвост якога яшчэ віднеўся наперадзе. Хаджа Ібрагім з цяжкасцю зняў напакаваную правянтам суму са спіны аднаго з мулаў і ўскінуў яе на свае плечы, потым, павярнуўшыся, у апошні раз паглядзеў у бок каравана, што з кожнай хвілінай аддаляўся ўсё больш і больш. Краем вока ён прыкмеціў спіну Назаралі, які скакаў стрымгалоў, затым асцярожна ступіў на звлістую сцежку, што вяла проста ў Даліну Чараўнікоў. Сагнуўшыся пад цяжарам грузу, паўтараючы ў сваім баязлівым сэрцы словы «імам тваім, Божа», Хаджа Ібрагім ага крок за крокам пачаў спускацца ўніз па сцежцы.

Якая тут тайна, што з ім адбывалася — ён не разумеў, але ён ясна чуў у вушах стук свайго сэрца. Пасля наступных двух-трох крокаў Хаджа Ібрагім ага з вялікім здзіўленнем і трымценнем у душы замёр на некалькі хвілін, сузіраючы тую прыгажосць, што раптоўна адкрылася перад ім. Паступова ўсё, што ён убачыў у цясіне — яркая трава, кветкі, мудрагелістае перапляценне маладых і моцных галінак кустоў, свежы пах усёй гэтай зеляніны, што знаходзілася ў непрыкметным руху ад павеву лёгкага ветрыку, — усё гэта

надало яму смеласці, і ён ужо больш упэўнена пакрочыў уніз. Цяпер на яго шляху сталі трапляцца на вочы раней непрыкметныя, маўклівыя людзі. «Вось яны...» — уздыхнуў Хаджа Ібрагім ага. Чараўнікі таксама ўбачылі незнаёмага, але яго з'яўленне не выклікала ў іх здзіўлення. «А раптам ім вядома мэта майго прыходу?» — падумаў Хаджа Ібрагім ага. Але гэта было не так. Пакуль чараўнікі ні аб чым не здагадваліся. Нечакана той, што быў маладзейшым, аддзяліўшыся ад астатніх, наблізіўся да Хаджы Ібрагіма агі, які дабраўся да самай сярэдзіны цясніны. Гэта быў рослы, з крывым шрамам на твары юнак, сумныя вочы яго задуменна агледзелі фігуру чужынца.

— Саламуралейкум, — пачціва звярнуўся да Хаджы Ібрагіма агі малады чараўнік.

Ібрагім ага не асмеліўся прама зазірнуць у строгі твар юнака, адвёў вочы ў бок, адказаў:

— Алейкумсалам.

— Высокапаважаны, што прывяло вас у гэтыя мясціны? — гэтак жа ўрачыста-ветліва працягваў малады чараўнік, і яго меладычны голас крануў сэрца Хаджы Ібрагім агі.

Хаджа Ібрагім ага зняў з пляча запоўненую правіянтам сумку, паклаў на зямлю і падтурхнуў яе пад куст. Аб тым, што знаходзіцца ў сумцы, усе ведалі, і таму аб гэтым не было сказана ні слова. Між тым ужо і іншыя чараўнікі, якія шукалі здабычу ў розных кутках Даліны, асабліва цікаўныя, сталі паступова збірацца вакол іх. Усе яны былі вельмі рознымі па ўзросце. Але выгляд мелі самы звычайны, іх вочы, адзенне, выраз твараў нічым не вылучаліся... аднак праз гэтую будзённасць праступала нейкая, ледзь улоўная трывога.

Раптам усёй істотай Хаджы Ібрагім агі завалодаў жах. У горле ў яго перасохла, язык анямеў, ён зразумеў, што калі зараз не загорыць, то страціць прытомнасць, таму крыху заікаючыся, разгублены караваншчык прамармытаў:

— Высокапаважны... я... высокапаважаны... я шукаю вучонага, знаўцу душ, мне трэба з ім пагутарыць, папрасіць у яго дапамогі...

— Знаўцу душ? — Пачуўшы гэта, да Хаджы Ібрагім агі, размахваючы рукамі, падскочыў чараўнік з доўгай, да пояса, барадой, з цікавасцю перапытаў: — Знаўцу душ?

— Так, ён шукае знаўцу душ, — пацвердзіў малады чараўнік, які першым падышоў да Хаджы Ібрагіма агі і пачціва павітаў яго, пры гэтым нават не паглядзеўшы ў бок доўгабародага.

— Не па мне гэта справа... — барадаты чараўнік рэзка адхіснуўся і, як і раней, размахваючы рукамі, вярнуўся на сваё месца. — Просіць зносінаў з душамі, — на хаду паведаміў ён двум іншым чараўнікам, якія ішлі насустрач, і яны, чамусьці разгубіўшыся, таксама павярнулі назад. Ва ўсякім разе, Хаджы Ібрагіму агу здалася, што яны расхваліваліся.

— Высокапаважаны, я, здаецца, ведаю, хто вам патрэбен. Калі ласка, ідзіце за мной, — з ранейшым сумам у вачах звярнуўся да Хаджы Ібрагіма агі малады чараўнік, яго голас гучаў прыветліва, амаль ласкава.

— Калі ласка, ...сюды.

Малады чараўнік — спераду, а за ім Хаджа Ібрагім ага рушылі ў супрацьлеглы канец Даліны. Астатнія магі стоўпіліся ля сцежкі і доўга глядзелі ім услед.

Застаўшыся ў аддаленні, малады чараўнік ціхенька сказаў: «Вось чалавек, які вам патрэбен». Потым падышоў бліжэй, сеў побач з ім на зялёнай траве, гэтак жа скрыжаваўшы ногі. Хаджа Ібрагім ага не ведаў, як сябе паводзіць, і таму сам для сябе вызначыў заставацца на адлегласці ад іх. Ці многа, ці мала

прайшло часу, чараўнікі гаварылі паміж самой так, што не было ясна, разумеюць яны адзін аднаго ці не, ва ўсякім разе, быў момант, калі Хаджы Ібрагіму агу здалася, быццам малады стараецца ў нечым пераканаць свайго субяседніка: у рэшце рэшт, яны ўсталі і пачалі набліжацца да Хаджы Ібрагіма агі, у якога ад хвалявання моцна білася сэрца.

— Вось чалавек, якога вы шукалі, — з той жа ўрачыстасцю ў голасе паўтарыў малады чараўнік, павярнуўшыся да Хаджы Ібрагіма агі. — Ён згадзіўся ісці з вамі, але ў яго адна ўмова.

— Так, калі ласка, гаварыце, я слухаю, — нясмела вымавіў Хаджа Ібрагім ага.

— Ён жадае, каб, акрамя вас, ніхто не ведаў пра яго з'яўленне ў горадзе, — юнак кіўком галавы паказаў на таго, да каго яны прыйшлі.

— Безумоўна, безумоўна, разумею, дасць Бог, так і будзе. Але справа ў тым, што гэта не мая тайна, гэта тайна і заказ майго гаспадара, ён абавязкова павінен ведаць, — сказаў Хаджа Ібрагім ага.

Таямнічы знаўца душ аказаўся статным прадстаўнічым мужчынам, яго маленькія вочкі ўважліва вывучалі субяседніка. На галаве яго праглядалася шырокая плешына. Было такое ўражанне, што ў яго там увогуле ніколі не раслі валасы. Макушку чараўніка прыкрывала нешта падобнае да чырвонай анучкі. Кінуўшы востры падазроны пагляд на Хаджу Ібрагім агу, ён падняў вочы і праз яго плячо чамусьці дапытліва паглядзеў на Нябачную гару, крыху падумаў і, у рэшце рэшт, вымавіў:

— Хай будзе так, я згодзен.

Упершыню твар маладога мага азарыла ўсмешка, і ён усклікнуў з радасцю, звяртаючыся да Хаджы Ібрагіма агі:

— Вельмі добра, цудоўна. Гэты чалавек на самай справе першы сярод чараўнікоў вучоны — знаўца душ, калі ён згадзіўся, значыць, вы атрымаеце жаданае.

Затым павярнуўся да таварыша і паважана сказаў: — Дзякуй, што ўважыў, не адмовіў у просьбе.

Абое з ведзьмакаў уважліва паглядзелі адзін на аднаго, пры поўным маўчанні кантактуючы толькі вачамі, потым статны чараўнік, не прамовіўшы ні слова, схіліўшы галаву, рушыў уперад.

Усе трое накіраваліся да сцежкі, якая прывяла сюды Хаджу Ібрагіма агу. А той у гэты момант заўважыў, што астатнія жыхары Даліны перасталі цікавіцца ім і нават не глянулі ў яго бок пасля таго, як ён знайшоў патрэбнага для сябе чалавека. «Мусіць, так у іх прынята, тут кожны пакорліва чакае свайго часу», — падумаў ён.

Нарэшце, яны падышлі да знаёмай сцежкі і спыніліся. Малады чараўнік злёгка, але пачціва дакрануўся рукой да грудзей, пакланіўся.

Хаджа Ібрагім ага сказаў:

— Дзякую, што аказалі мне гонар быць сведкам вашых ведаў і добрапрыстойнасці.

— Не трэба, не дзякуйце, мне было вельмі прыемна ўслужыць такой паважанай асобе, як вы, — адказаў малады вядзьмак.

Разышліся яны ля таго ж куста, пад якім Хаджа пакінуў сваю суму. Не азіраючыся, статны чараўнік з чырвонай павязкай на галаве пайшоў па сцежцы паперадзе, а Хаджа Ібрагім ага — за ім, нарэшце, ускараскаліся яны наверх і выйшлі на караванны шлях. Тут ужо наперад прайшоў Хаджа Ібрагім ага, а пляшывы чараўнік рушыў услед за ім, знайшлі прывязаных да кустоў мулаў, якія спакойна чакалі гаспадара, развязалі жывёл, селі на іх. Чамусьці Хаджы

Ібрагіму агу захацелася, хаця б у апошні раз, убачыць маладога ведзьмака. Ён выцягнуў шыю, намагаючыся разгледзець у глыбіні даліны яго фігуру, але намаганні гэтыя засталіся марнымі. Сэрца ж замерла ад трапяткога жадання ўбачыць юнака.

І вось двое коннікаў, старанна паганяючы мулаў пяткамі, ужо рухаліся ў намечаным напрамку, па той пыльнай дарозе, па якой на золку прайшоў караван і якая яшчэ захоўвала пах людзей і жывёлы.

* * *

Дзень браўся на вечар. Падобна дзіцяці, якое знайшло тое, што даўно шукала, Хаджа адчуваў сябе на сёмым небе ад шчасця. Яму здавалася, што ён і паўгадзіны не правёў у Даліне Чараўнікоў, і калі крыху прышпорыць, яны хутка дагоняць караван. Але гэта было падманам. Безумоўна, Хаджа Ібрагім ага знаходзіўся ў цясніне намнога больш часу, чым меркаваў, так што каравана і след прастыў...

Кожны думаючы пра сваё, моўчкі яны адолелі немалы шлях. Паступова Хаджу Ібрагім агу ахапілі сумненні. Страх, які ён перажыў, спускаючыся ў цясіну, а пасля нечаканая радасць адступілі, ён разважаў сам з сабой: «А што, калі гэты чалавек знішчыць усе нашы надзеі, і я, зганьбаваны, стану пасмешышчам? Ну і я малайчына, даверыўся першаму сустрэчнаму, на якога мне паказалі, і тут жа заспяшаўся назад. Апраставалосіўся я, безумоўна. Трэба было толькі паглядзець на іншых магаў і самому выбраць патрэбнага нам. Гэта Даліна — сапраўдны кірмаш, і чаго гэта я спалохаўся? Вось ад такіх неспакойных думак пакутаваў Хаджа Ібрагім агу.

Рэдкім шчаціннем на твары чараўнік быццам адчуў скрытае хваляванне праставатага Хаджы і раптам сам загаварыў:

— У гэтай Даліне ў кожнага з нас свой род заняткаў, а знаўцам духаў з’яўляюся толькі я адзін, ведай гэта. У мой абавязак уваходзіць кантактаваць з духамі. Ты, можа, падумаеш, што мог бы, мусіць, знайсці больш кемнага ведзьмака, чым я, і папракаеш сябе ў тым, што не зрабіў гэтага, а ўзяў першага сустрэчнага. Будзь спакойны, я выканаю ўсе твае пажаданні.

— Ага, у мяне няма сумненняў у тым, што... — прашаптаў ашаломлены Ібрагім ага.

— Мiane Сайяхам завуць. Заві і ты мяне Сайяхам¹.

— Сайях? Гэта мянушка твая ці імя?

— Хочаш, назаву поўнае імя? Поўнае імя маё Хаджы Мір Гасан ага Сайях. Але цяпер не так ужо холадна, так што заві Сайяхам, і дастаткова...

— Прычым тут холад?

— Холад... — На твары чараўніка з’явілася ледзь прыкметная ўсмішка, якая больш нагадвала агідную грымасу, ён раптоўна змяніўся. — У халады я аправаю сваё поўнае імя, быццам адзенне, і адразу робіцца цяплей.

Хаджа Ібрагім ага хоць і здзівіўся яго словам, але не падаў выгляду:

— А мяне завуць Ібрагім ага. Служу ў Караванбашы, нашага падзішаха. Вось ужо дзесяць гадоў як я ў яго на службе. І нічога, не шкадую.

— Той караван, што да таго, як ты з’явіўся тут, прайшоў ля Нябачнай гары, ваш?

— Так, гэта наш караван. Роўна год таму, як мы ў дарозе. Прайшлі ад Магрыба да Машрыга. Пабывалі ў ста гарадах, бачылі сто кірмашоў, аднак усе

¹ Сайях — арабск.: вандроўнік.

да аднаго пазабываліся ў дарозе, сцёрліся з памяці... Усе яны на адзін капыл... здарожыліся мы вельмі, няма ўжо ніякіх сіл.

— Заўтра да золку будзем дома, Ібрагім ага, дык навошта бурчэць?

— Гэта я бурчу? Што такога я сказаў? Не, ні ў якім разе. Кажу, што... ста-міўся вельмі, няма больш ніякіх сіл.

Апошняю фразу прыгнечаны Хаджа Ібрагім вымавіў такім засмучаным і ціхім голасам, што нават мул, на якім ён ехаў, ледзь пачуў яго, але затое пачуў чараўнік Сайях, які ехаў за ім на даволі вялікай адлегласці:

— Нічога, не перажывай, адпачнём дома як мае быць. Але твая стомленасць, бачу, не ад доўгай дарогі, тут нешта іншае...

Хаджа Ібрагім ага, скурчыўшыся, як чарапаха, затаіўшы дыханне, слухаў яго — «Што ён такое малоціць?» А Сайях працягваў гаварыць, быццам сам сабе, не для чужых вушэй:

— Так стомленась твая не ад таго, аб чым ты думаеш. Нават пасля ночы, пасля адпачынку ты раніцай прачынаешся разбітым. Быццам хто пабіў цябе ў сне. Гэта іншая стомленасць. Стомленасць твая звязана з пажадлівасцю... З каханнем...

— Сайях, апомніся, я еўнух. Пра якое каханне можа ісці гутарка?! — Хаджа Ібрагім ага ледзь стрымліваў смех. «Ну і ну», — падумаў ён з абурэннем, але пастараўся надаць голасу бадзёрую спакойнасць. Чараўнік рашыў, што, мабыць, Хаджа Ібрагім ага казырыцца, хоча паказаць, быццам не саромеецца сваёй заганы, і працягваў.

— Не, што сказаў — то сказаў. Ну і што такога, што ты еўнух? Па вачах відаць, стомленасць твая звязана з каханнем і пажадлівасцю. — Чараўнік Сайях і сам раптам адчуў, як стаміўся. — А дзе мы дагонім караван? — ён рэзка змяніў тэму гутаркі.

— Мясцічка Гюнартадж табе знаёмае?

— Знаёмае.

— Яны будуць чакаць нас у Гюнартаджы.

— Значыць, к вечару дабяромся.

— Так, да вечара паспеем.

Яны зноў замоўклі і так, моўчкі, зноў праехалі даволі вялікую адлегласць. Ужо і Нябачная гара, і Даліна Чараўнікоў засталіся ззаду. І па меры таго, як яны аддаляліся, да Хаджы Ібрагіма агі вярталася смеласць і бадзёрасць.

— Табе, безумоўна, даводзілася ўжо выклікаць духаў, чараўнік Сайях? — парушыў маўчанне Хаджа Ібрагім ага. Яго словы гучалі адначасова і як пытанне, і як сцвярджэнне. Пасля доўгай і хуткай язды Хаджа Ібрагім ага толькі цяпер пашкадаваў свайго мула, аслабіў аброць, Сайях паўтарыў усё тое ж услед за Хаджой. Жывёла запаволіла ход. Сайях параўняўся з Хаджы.

— Духаў, кажаш? Выклікаў. А што? — спытаў ён.

— Ды нічога... А прыходзілі?

— Некаторыя прыходзілі, некаторыя — не...

— Значыць, бывала, не прыходзілі?

— Здаралася, здаралася... Вось, дух вялікага Іскандэра Зулкарнайна не сышоў... Занаравіўся... Але многія прыходзілі. Не турбуйся марна, Хаджа. Дух не з'яўляецца толькі тады, калі мяне прымушаюць яго выклікаць. Быццам адчувае, што выклікаю без ахвоты. Але ж ты не прымушаеш мяне. Значыць, прыйдзе.

Хаджа Ібрагім ага пачуў тое, што хацеў пачуць, і застаўся задаволены, наколькі гэта магчыма. На яго знясіленае смагай сэрца нібы праліліся чорныя ручаі. Ён з важнасцю сказаў:

— Калі так, цябе чакаюць багатыя дары, ведай гэта.

— Чакаюць, чакаюць... Толькі не мітусіся.

* * *

Дарога, увесь час пятляючы, нарэшце вывела коннікаў да межаў айчыны — у Дзюзангах. Дзюзангах быў апошнім прыпынкам паміж караванам і домам. Хаджа Ібрагім ага глыбока ўдыхнуў паветра родных мясцін, затрымаў дыханне і, крыху пачакаўшы, выдыхнуў, адчуваючы вялізную палёжку. Затым ён яшчэ раз спакойна ўздыхнуў: «Воляю Божай усё усталоецца. Хіба можа быць інакш? Дасць Бог, не асарамачуся, і на гэты раз з'явіцца-такі злавесны дух праклятага яго бацькі». Хаджа Ібрагім ага сам не заўважыў, як раптам успомніў ката Мамедкулі, бацькі Караванбашы. «Справа тут няпростая, цяжка будзе, што і казаць». Зразумела, калі дух з'явіцца, сустрэча гэта будзе нялёгкай», — вось такія думкі імгненна мільгацелі ў галаве ў Хаджы Ібрагім ага. — «Так, шмат чуў я пра яго бацьку, было і праўда пра яго — адно мудрэй за другое. Нідзе і ніколі на зямлі не было, кажуць, чалавека, які б так захапляўся бязлітасным рамяством ката...»

Ад лёгкага дотыку марознага паветра Дзюзангаха па твары і целу Хаджы Ібрагім ага разышлося цяпло, а не холад, як і павінна было быць. У думках яго занесла некуды далёка, і яму ўсё цяжэй і цяжэй было прыпомніць, што ён едзе на муле. Усе балячкі Хаджы адна за адной пакідалі яго змучанае цела, і ён, расслабіўшыся, задрамаў проста на хаду.

Раздзел V

Доўга і старанна служыў ён свайму ўладару, да якога прыкіпеў сэрцам і нават адчуваў да яго асаблівую любоў. Дастаткова было толькі аднаго слова шаха, які займаў маленькі краёчак вялізнага трона, што стаяў за вытканай з каштоўнай шчыльнай тканіны фіранкай, што слова — паўслова яго хапіла б, каб з рашучасцю рынуцца падпарадкоўвацца яму, бясконца прыпадаць да яго ног і схіляцца ў паклонах да самай зямлі. Але перад гэтым яму патрэбна было імгненна вызначыць, у якім кутку свайго трона ляжаў шах, затым ён поглядам знаходзіў яго твар і вочы. Бліскучыя, зіхатлівыя вочы шаха, якія ледзь не вылазілі з вачніц, гаварылі самі за сябе, і патрэба ў якіх-небудзь словах уладара адпадала. Не было выпадку, каб ён памыліўся ў тым, што загадвалі яму вочы шаха.

Так павялося ўжо, што кожнаму віду пакарання адпавядаў пэўны пагляд шаха. Калі меркавалася адсекчы галаву — зрэнкі шаха сціскаліся, быццам замярзалі, і глядзелі з асаблівай непрыязнасцю. Калі патрэбна было выкалаць вочы віноўнаму — вейкі апускаліся, як начная ігла, марудна і няўмольна засцілаючы святло вачэй Яго вялікасці. Але перад тым святло гэтых вачэй адкрывала сакрэт кожнага чарговага пакарання.

Калі ж узнікала патрэба адрэзаць вуха каму-небудзь — вушы самой Яго вялікасці напружваліся, як бы выпягваліся ўверх. Дзіўныя рухі самога цела шаха, падобныя да рухаў танцораў, яго энергічнае паёрзванне на троне і зморшчаны ад агіды твар азначалі, што патрэбна зняважыць мужчынскі гонар віноўнага.

Да гэтай пары ў Яго вялікасці яшчэ ні разу не было патрэбы ў тым, каб на словах растлумачыць кату Мамедкулі від пакарання. Тайна гэтага пакарання перадавалася паглядам, вочы ў вочы. І толькі гэта завяршалася, кат, які не ведаў

літасці, тут жа хапаў за горла дрыжачую ахвяру і ўздымаў уверх, ды так, што яе ногі адрываліся ад зямлі. Аднак перад тым як пацягнуць за сабой прыгаваронага і пакінуць пакоі шаха, кат зноў глядзеў у вочы Яго вялікасці для таго, каб упэўніцца, перамяніў той раптоўна сваё рашэнне ці не, бо спаквала замяніў адно пакаранне на іншае і нават дараваў віноўнаму? Але такое здарылася толькі аднойчы. За доўгія гады толькі адзін раз пасля таго, як Мамедкулі схапіў за горла распластанага на вачах у шаха беднага старога чалавека, які, здавалася, ад страху спусціў дух, сам шах падаў знак кату прыпыніцца і дадаў: — «Знікні». З пахаладзелых хвіліну таму зрэнак яго міласці нешта бліснула, яны расшырыліся і засвяціліся так, што кату Мамедкулі, які трымаў мёртвай хваткай за горла страціўшага прытомнасць, ужо ўзнятага над падлогай старога, давялося тут жа апусціць на амярцвелыя ногі.

Нізка пакланіўшыся, Мамедкулі ўпаў ніцма, ударыўся ілбом аб падлогу, адчуваючы небывалую разгубленасць.

За ўсе гады ўслужэння ён упершыню не разумеў, што адбываецца. Кемны галоўны кат, што паўжыцця правёў у ценю Шаха ў яго палацы і які кожны погляд уладара адчуваў скурай, цяпер упершыню не ведаў, знікнуць яму адсюль ці застацца. Толькі пасля таго, як шах у глыбокім задуменні вымавіў: «Адпусці яго... адпусці, хай адпачне крыху... гэты неразумны стары... адыдзі ад яго, Мамедкулі, выйдзі пакуль, пачакай за дзвярыма», і кінуў такі цяжкі пагляд у бок ката, што Мамедкулі ў момант ператварыўся ў ідала са скрыжаванымі на грудзях рукамі і паспешна выйшаў вон. Сэрца ў яго білася, аддавалася ў скронях, і ён сам не памятаў, як пакінуў пакоі шаха.

Яго вялікасць доўга моўчкі і задуменна разглядаў старога з ног да галавы. Затым падаў знак, і слугі, што стаялі на варце, тут жа паднялі з падлогі зусім амяклае цела. Двое з іх падтрымлівалі яго, каб яно не ўпала. Шах спытаў:

— У апошні раз паўтараю, стары: мне паведамілі, што ты забіў свайго сына, а затым прыбраў да рук яго жонку, праўда гэта ці не?

Голас старога быў ледзь чутны, галава звисала на грудзі, у яго не хапала сіл яе ўзняць:

— Праўду кажуць, ваша... высокасць...

Раптоўна шаха нібы азарыла, і ён сказаў:

— Не, няпраўду кажуць, вось якія думкі прыйшлі мне на памяць. Ты, кажаш, з якой вёскі?

— З Селеме... — збіраючы рэшткі волі, адказаў стары. Галава яго, як і раней, абясцілена матлялася на плячах.

Пачуўшы гэта, падзішах з задаволеным выглядам кіўнуў:

— З Селеме значыць... Так. Цяпер праяснілася ўсё. Праўда ж вось у чым, стары, гэта справа рук вашага сельскага старасты. І ён абавязаў цябе, каб ты ўзяў віну на сябе, калі ж не возьмеш...

Стары з вялікай цяжкасцю ўсё ж такі ўзняў галаву і поўнымі мальбы вачамі зірнуў у твар шаха. Шах працягваў:

— ...інакш ён прыгразіў забіць і ўнукаў тваіх... унукі ёсць, стары? Ну, вядома, ёсць, ён прыгразіў прыкончыць і іх, калі не возьмеш гэта злачынства на сябе, так? Як завуць гэтага старасту, не Байрамалі?

— Гэта я забіў сына, ваша вялікасць, адзін я павінен у смяротным граху... А таго, аб кім вы пытаецеся... так, так, Байрамалі клічуць яго... О, няшчасная, бедная мая галава... — стары расплакаўся. Твар і барада яго сталі мокрыя ад слёз.

У шаха прыкметна палепшыўся настрой. Ён адчуў палёгку ад таго, што раскрыў злачынства. «Навошта было валаводзіцца з гэтым няшчасным? — падумаў ён і, звярнуўшыся да галоўнага судзі, загадаў:

— Даставіць да мяне гэтае сучае племя Байрамалі. Паспяшайцеся, прывяжыце яго да конскага хваста, прывалачыце ды адхвастайце так, каб родная матка не пазнала, біце, пакуль не прызнаецца ва ўчыненым беззаконні, але не да смерці. А інакш — навошта мы сядзім на гэтым троне?! Перастань дрыжаць, вазьмі сябе ў рукі, — цяпер шах звярнуўся да старога і, кінуўшы, падаў знак стражнікам, а тыя асцярожна падвялі старога да кінутых на падлогу ў баку ад трона падушак і усадзілі Яго на іх. Усё яшчэ знаходзячыся ў бяспмяцтве, стары ніяк не мог усвядоміць таго, што адбылося, з яго заплюшчаных вачэй па твары і барадзе па-ранейшаму каціліся буйныя слёзы.

* * *

Прайшло колькі часу. Даставілі Байрамалі і як поўны нечыстотаў мех кінулі да падножжа трона.

Разгневаны шах закрычаў:

— Падыміце яго!

Слугі паднялі Байрамалі, паставілі на калені.

Тым жа тонам, які наводзіў страх, гасудар спытаў у яго:

— Суччын ты сын, Байрамалі, паглядзі на гэтага чалавека, пазнаеш яго?

Стараста з цяжкасцю павярнуў сваю няўдалую галаву ў бок старога, і, убачыўшы яго, усё зразумеў. Святло ў яго вачах патухла.

У голасе шаха з’явілася падманная мяккасць:

— Ці ведаеш ты, Байрамалі, чаму я западозрыў цябе?

А пасля сам жа адказаў на сваё пытанне:

— Таму, што гэта ўжо другі падобны выпадак у вашай вёсцы. Памятаеш таго старога два гады таму, пракляты? Ты і яго абылгаў, а мне давалося пакараць яго. Цяпер ужо мне зразумела, што і на тым бедным старцы таксама не было ніякай віны. Суччын ты сын, чаму ж у гэтай дзяржаве толькі ў тваёй вёсцы бацькі забіваюць сваіх сыноў, паквапіўшыся на іх жонак? Яны што, усе разам страцілі розум?..

Стараста сцяміў, што яго вывелі на чыстую ваду, што шаху вядомыя ўсе яго брыдкія справы, і, не прамовіўшы ні слова, пачаў безупынку біцца галавой аб падлогу.

— Хіба ў цябе самога, суччынага сына, не было ні бацькі, ні маці? — раз’юшана, са здзіўленнем крыкнуў шах Байрамалі. Крыкнуў так, што кат Мамедкулі замітусіўся, кінуўся ў пакоі шаха і, падобна крылатаму Азраілу, паўстаў за спіннай старасты, чакаючы ўжо для сябе канкрэтных распараджэнняў.

Байрамалі ж, не падаючы ні гуку, працягваў біцца галавой аб падлогу. Ад гэтых удараў яго галава, здавалася б, даўно павінна была раскалоцца, як гарбуз, але яна толькі ўсё больш і больш налівалася крывёй.

— Выведзіце нягодніка, — з агідай глянуўшы на Байрамалі, нарэшце, звярнуўся да Мамедкулі шах. Вочы яго заблішчэлі і сталі халоднымі. — Але зрабі так, каб яго сам стары... — гасудар замоўк, устаў і пакінуў тронную залу.

Мамедкулі схопіў за горла Байрамалі з такой лютасцю, што той ледзь не сканаў, чуцен быў толькі хрып. Кат павалок яго за сабой. А двое ахоўнікаў у суправаджэнні візіра Машдалі наблізіліся да старога, каб дапамагчы яму падняцца. Ачомаўшыся крыху, стары адвёў іх рукі, паказваючы, што дапамога яму не патрэбна, падняўся сам і цвёрдым крокам выйшаў з залы.

Стараста ўсяляк супраціўляўся, упіраўся нагамі аб падлогу, ніяк не хацеў ісці за катам, але ўсе яго намаганні былі марнымі. Мамедкулі цягнуў яго, прыгаворваючы: «Ідзі, раб Божы, шавяліся, не ўпірайся. Ідзі, ты павінен дзякаваць

Яго вялікасці за тое, што ён не аддаў загад знішчыць увесь твой род, а душа твая ўсё роўна не сёння дык заўтра пакіне цела, адляціць. Ідзі і не бойся, ні кропелькі не бойся, цяпер ужо няма чага баяцца табе... усё прадвызначана...»

Звычайна такія падманліва ласкавыя словы гавораць баранам перад тым, як іх збіраюцца закалоць.

Нарэшце, кат падцягнуў Байрамалі да плахі, што знаходзілася ва ўнутраным дворыку дыванханы, і звярнуўся да памочнікаў, якія чакалі іх там:

— А ну, трымайце яго за ногі, а то ён брыкаецца, як асёл. Ай, ай, вы толькі паглядзіце. Супакойся ты, Божае стварэнне, не выводзь мяне з сябе. Ах, ён яшчэ і штурхаецца, не брыкайся, асёл, сын асла... не брыкайся, сказаў.

З гэтымі словамі ён адышоў у бок і доўгі, востры нож, што з'явіўся ў яго руках, перайшоў у далонь старога.

«Давай, стары, пачынай», — сказаў кат.

Узрушаны помстай стары тросся ад нянавісці да Байрамалі, вочы яго так і гарэлі. Заціснуты з усіх бакоў жалезнай хваткай памочнікаў ката, Байрамалі, нарэшце, апусціў галаву і не падаваў больш ні гуку, толькі зрэдку ўздрыгваў. Спачатку стары, а пасля Мамедкулі рэзалі яго, рэзалі марудна, з задавальненнем, аддзялілі галаву ад цела, быццам курыцы. Ад крыві, што свістала з яго горла, доўгія вусы Мамедкулі пафарбаваліся ў матава-чырвоны колер. Ну, хіба не любімым катам быў Мамедкулі ў Яго вялікасці?! Вядома ж, любімым, і — не інакш.

Раздзел VI

Сапраўды, калі Хаджа Ібрагім ага выбраўся на дарогу ў Дзюзангасе, то адчуў сябе на сёмым небе ад шчасця. Ён знайшоў агульную мову з чараўніком Сайяхам, да якога нечакана для сябе адчуў давер, неспакойная душа яго прыйшла да раўнавагі, ён цвёрда паверыў у тое, што цяпер жаданне Караванбашы абавязкова збудзецца, і, завяршыўшы гэтую справу, яны абодва, нарэшце, знойдуць спакой! Дзюзангах напаяў радасцю яго даўно заклапочанае сэрца. Яму захацелася ўзяцець, як птушцы. Каторы раз ён ужо прыкмячаў: варта толькі дабрацца да дарогі ў Дзюзангах, як нешта быццам сыходзіць на яго з нябёс, ён адчуваў гэта таму, што вельмі прыемна было драмаць на кані ці муле, і ў гэтай дрымоце ён імгненна ўзносіўся пад аблокі, нібы арол. Гэта дарога была амаль родным домам. А яшчэ — яна не выклікала трывогі. Ці ты ідзеш, ці едзеш па гэтай дарозе, насустрач табе абавязкова трапіцца падарожны або купка людзей. Што тут гаварыць, усе дарогі розныя. Ёсць дарогі, дзе людскі паток не канчаецца ў абодва бакі. Але бывае такая дарога, на адным баку якой можна ісці вечнасць і не сустрэць ніводнай душы. Дарога ў Дзюзангасе поўнілася рухам па абодвух яе баках. Там і прыйшла нечакана ў галаву Хаджы Ібрагіма агі дзіўная думка. Не дзе-небудзь, а іменна на гэтай дарозе яму здалося, што ён едзе па жывым целе нейкай жанчыны-веліканшы. Гэта цела ўсыпана рабаціннем, маленькімі і вялікімі радзімкамі, бародаўкамі, скуламі. І яго горад, што клікаў здаля, — адна з гэтых радзімак, а можа, і бародавак, ды не, не бародавак, безумоўна, радзімак. Цяпер, хай караван рухаецца шырокім верблюдавым крокам, а ён — марудным поступам мула адставаў, ехаў далёка ззаду, усе яны паступова набліжаліся да гэтай радзімкі, і ціснуліся да гэтай радзімкі, і яна з кожным крокам усё павялічвалася і павялічвалася, скрываючы вялікія і маленькія недахопы гэтага агромністага жаночага цела. Радзімка паступова ператваралася ў горад.

Калі яны на сваіх мулах, у асноўным, моўчкі, толькі часам перакідваючыся нязначнымі слоўцамі, нарэшце, дасягнулі таго месца, адкуль можна было пабачыць магутны застылы сілуэт Гарагаджа, які рос пасярод Гюнаргаджа, пакрыху сцягнула.

* * *

Першым заўважыў коннікаў нукер Назаралі. «Вось і мой магарыч...» — пляснуў ён рукамі і паімчаўся ў шацёр Караванбашы.

— Ага, прыбылі, іх двое. Ібрагім ага, а з ім чалавек, відны такі...

Караванбашы шапнуў: «Слава табе, Госпадзі!» і, дастаў з кашалька, даў нукеру, як і абяцаў, дзве срэбныя манеты. Стрымліваючы хваляванне, з прытворнай абьякавасцю даручыў яму, пакуль той не пайшоў, сустрэць падарожнікаў.

— Накарміце іх, напаіце, а потым хай ідуць да мяне. На гэты раз караван застанеца начаваць тут. Гэта будзе наш апошні начлег перад тым, як мы ўвойдем у горад.

Увесь люд, што суправаджаў караван, не збіраўся адпачываць, людзі заняліся падрыхтоўкай да завяршальнага этапу свайго шляху: нехта насіў ваду з ручая і, нагрэўшы на кастры, змываў з сябе застарэлы бруд, нехта цыраваў шкарпэткі, а нехта прыводзіў адзенне ў належны парадак...

Чысцілі вярблюдаў, мулаў і коней, даставалі яркія ўпрыгожванні для іх... Галоўны горад айчыны чакае, каб караван увайшоў туды як мага ганаровей. Караван Гарасуварлы ўжо адправіў у горад ганца з добрай весткай. Караван будучы сустракаць барабаншчыкі і зурначы. Усе гараджане, ад малага да вялікага, збяруцца вітаць падарожнікаў, што вярнуліся з доўгай вандроўкі. Званочкі вярблюдаў, рознакаляровыя павадкі, уочныя сёдлы коней і мулаў, неймавернае, нябачнае ў гэтых мясцінах адзенне нукераў і сарвана... Ці не свята гэта?! Вядома, свята...

Калі Хаджа Ібрагім ага і чараўнік Сайях увайшлі ў шацёр Караванбашы, той з бесклапотным выразам на твары, скрыжаваўшы ногі, сядзеў на невялікім дыване ў дальнім куце. Локцем адной рукі Караванбашы абапіраўся на мяккую падушачку, мясістымі ж пальцамі другой, не спяшаючыся, перабіраў буйное агністае зерне янтарнага ружанца, пры гэтым чытаючы вірд¹. Азіраючы вострым паглядом чараўніка Сайяха з ног да галавы, ён знакам рукі прапанаваў абодвум прысесці.

— З добрым прыбыццём, — прывітаў іх. Яны, у сваю чаргу, пачціва павіталіся з ім, і, падышоўшы бліжэй, прыселі перад Караванбашы. Дакладней, гэта чараўнік Саях размясціўся насупраць, а Хаджа Ібрагім прымасціўся збоку, бліжэй да лакця гаспадара, якім той абапіраўся на падушачку, уладкаваўся як бы пад яго рукой.

— Гэты спадар, што завітаў з табой, хто ён, чым займаецца? — з паказным раўнадушшам, лісліва запытаў Караванбашы, імкнучыся суняць хваляванне, якое ахапіла яго, калі ўбачыў незнаёмага чалавека. Караванбашы рыхтаваўся да гэтай сустрэчы і загадзя вырашыў, што пачне размову з такога запытання. «Не ўлагоджваць жа мне адразу невядомага чалавека. Спачатку трэба ўверыцца ў яго выхаванасці і вучонасці. Даверыўшы яму свае тайны, ці не давядзецца потым раскайвацца?» — такая думка, ці хутчэй цень ад думкі прамільгнуў у яго галаве.

¹ Вірд — чытанне Карана і малітваў у пэўны час, паўтарэнне цудоўных імёнаў Алаха.

Хаджа Ібрагім ага імгненна ўгадаў намеры гаспадара і таксама ўключыўся ў гэтую «гульнію». Паглядаючы на чараўніка краем вока, ён пачаў гаварыць:

— Ды будзе вядома вам, ага, што гэты чалавек — знакаміты Хаджы Мір Гасан ага Сайях. Імя яго праслаўлена ў суполцы вучоных знаўцаў душы. Я пазнаёміўся з ім у Даліне Чараўнікоў. Калі караван праходзіў побач з Нябачнай гарой, мне захацелася спусціцца ў даліну па адной сваёй справе. Я не асмеліўся турбаваць цябе проста так і таму не паведаміў пра гэта, вырашыў — усё роўна даганю вас ў Гюнартаджы. І вось як толькі ўбачыў Сайях агу там, у даліне, падумаў, што трэба было б пазнаёміць гэтага вучонага чалавека з табой. Я раскажаў яму аб сваім намеры, выказаў свае думкі па гэтай прычыне. І ён згадзіўся, таму што раней быў папярэджаны аб тым, што ты цікавішся пазнаннем чалавечай душы. Дзякуй яму, не адмовіўся, прыйшоў. Цяпер ён ваш госць. А гэта наш ага, Сайях, пра якога я табе гаварыў, надзея і апора наша...

Караванбашы ляніва перабіў Хаджы Ібрагім агу:

— Даволі, даволі... Можаш не працягваць. Ён наш госць, і гэтым усё сказана. Ці накармілі госця, ці напілі, Хаджа Ібрагім ага?

— Вядома, ага, не турбуйся пра гэта, — адказаў Хаджа.

— Вельмі ўдзячны вам, пачаставалі мяне, як мае быць, і нават больш таго... — Сайях у сваю чаргу схіліў галаву ў пачцівым удзячным паклоне.

— Не хочаце пакаштаваць чаю ці шарбету?

— Што ж, ядрэнна было б пакаштаваць шарбету, ага, — сказаў Хаджа Ібрагім ага.

— Калі ласка, частуйся, Хаджа ага! — прамовіў Караванбашы, а затым звярнуўся да Сайяха: — Ты, відаць, чалавек у гадах? Табе, мабыць, пяцьдзесят, а то і больш гадоў? Ты ж не заўсёды жыў у той даліне? Раскажы мне, з якіх ты мясцін, якія вятры знеслі цябе з родных краёў, і, пакінуўшы свой дом, куды ты накіраваўся, дзе, у каго вучыўся, набіраўся ведаў сваіх, нарэшце, як аказаўся ў той дзівоснай даліне? Прыбліжаецца доўгая зімовая ноч і нам няма куды спяшацца, твой расказ мог бы быць для нас вельмі павучальным. Вядома, калі тое, пра што я прашу расказаць, не з'яўляецца сакрэтам...

Чараўнік Сайях падумаў: «Ну што ж, яго жаданне правучыць мяне, упэўніцца ў маіх здольнасцях зусім зразумелае», — і з годнасцю адказаў, звярнуўшыся да Караванбашы:

— Бывае, нешта з'яўляецца сакрэтам, а пра нешта ўсе так ці інакш ведаюць... Тут трэба разумець такую рэч: калі нешта становіцца яўным, раскрываецца, скідае з сябе заслону, застаўшыся голым, гэта азначае, што яно і не было сакрэтам з самага пачатку...

Пасля такіх слоў Караванбашы, які сачыў дагэтуль за хаатычным палётам вялікай мухі, што невядома адкуль з'явілася ў шатры, павярнуўся тварам да Сайяха і сканцэнтраваны на тым, што ён гаварыць, стаў уважліва слухаць. А чараўнік перавёў дыханне і тым жа размераным тонам працягваў:

— ...Я з далёкай далечыні, ага, не паверу, што нават табе з тваім караванам даводзілася бываць у тых краях і наўрад ці ты там калі-небудзь будзеш...

Чархі-фелек, кола лёсу — вось як мы называем сваю радзіму. Мае суайчыннікі ўсё сваё жыццё, меркаванні, веру, нават размовы і адносіны паміж сабой будуць у выглядзе кола лёсу. Ува ўсім бачаць яны абрысы кола, усё прыпадабняюць да акружнасці, іх намаганні і вандроўкі таксама падобныя да кола. На іх думку не толькі хаты і дамы, увесь свет, увесь сусвет — гэта кола, замкнутае крывое кола. Мае землякі ніколі не рухаюцца па прамой, яны робяць колы. Яны і жытло сваё будуць з абадком, усё, што мае роўныя лініі

і вуглы, там не прымаецца. Калі мы страляем з лука, страла ў нас абавязкова вяртаецца туды, адкуль была выпушчана, вяртаецца нават пасля таго, як пацэліла ў патрэбнае месца, таму што Вялікае Кола мае вялікую прыцягальную сілу. Калі ж страла не вярнулася назад, гэта значыць, што яна знайшла дзірку ў пустэчы, што абступіла свет з усіх бакоў, і паляцела ў іншыя вымярэнні. І пісьмовыя тэксты ў маёй краіне абавязкова скіраваны да свайго пачатку, у выніку, прачытаўшы тэкст з канца да пачатку, ты выносіш тую ж думку, што калі б ты прачытаў яго спачатку і да канца. Выехаць з краіны Чархі-фелек, перабрацца ў іншую краіну немагчыма. Усе намаганні тых, хто хацеў сысці, ні да чаго не прывялі, яны немінуча вярталіся да зыходнага пункту шляху. Хай будзе табе вядома, што з незапамятных часоў да дня сённяшняга толькі аднаму чалавеку ўдалася пакінуць краіну пад назвай Чархі-фелек і адправіцца ў падарожжа па зямлі. Гэты чалавек сядзіць перад табой, высокапаважаны спадар.

Сказаўшы гэта, чараўнік Сайях з нізкага століка ўзяў збан, напоўнены халаднаватым шарбетам, пляснуў крыху напою ў піялу, узяў яе ў далонь, але не стаў піць, быццам бы хацеў сагрэць яе, потым ранейшым тонам прадоўжыў:

— Можаце здзіўляцца, можаце нават не верыць мне, але ведайце, мой аповед праўдзівы. Я той адзіны чалавек, жыхар краіны Чархі-фелек, які знайшоў сабе прытулак зусім у іншым месцы пад далёкай Нябачнай гарой. Але, вядома, я не адразу апынуўся ў той даліне... давялося нямала павандраваць па свеце, бачыць розныя гарады... Як удалося адолець прыцяжэнне Вялікага Круга, як змог дайсці да гэтых мясцін — пра гэта не пытайцеся ў мяне, гэта асобая тэма, тайна, глыбокая тайна, ды і наўрад ці вам будзе цікава даведацца пра яе...

Караванбашы і Хаджа Ібрагім ага з нарастаючай узбуджанасцю, з прагнасцю слухалі чараўніка. Толькі ён скончыў сваю прамову, Караванбашы тут жа міжволі кінуў позірк у бок Хаджы Ібрагім агі і, стараючыся перавесці гаворку на пытанне, якое асабліва хвалявала яго, спытаў: «Набраўся ведаў аб душы? У сябе на радзіме ці ў іншым месцы?»

— У іншы час, у іншым месцы... так, вядома ж, у іншы час, у іншым месцы... Мой настаўнік браў урокі пазнання душы ў Манучахра Ібн Садыка, вы, зразумела, не маглі не чуць аб ім, так, так, так і ёсць, мой настаўнік браў урокі ў самага Манучахра Ібн Садыка...

— Манучахр Ібн Садык, кажаш? — Караванбашы, разгубіўшыся, стаў ёрзаць на месцы.

А Хаджа Ібрагім ага раптам, нібы зачараваны, загаварыў у надышоўшай цішыні сумным, ціхім голасам, быццам напяваючы, дэкламуючы бейты:

— «І ва ўсіх людзей, якія яшчэ не нарадзіліся, але абавязкова народзяцца, таксама ёсць душы. І думы гэтых яшчэ не народжаных людзей, пэўна ж, блукаюць вакол нас, імкнуцца судакрануцца з думамі тых, што ўжо некалі нарадзіліся на гэтай зямлі...»

На гэтым месцы чараўнік Сайях падхапіў словы, перададзеныя з глыбокай пашанай з вуснаў Хаджы Ібрагіма, і прадаўжаў яму ў тон:

— «...і з дзіцячым захапленнем, з дзіцячай настойлівасцю хочучь пачэрпнуць ад іх як мага больш звестак аб свеце, аб тутэйшых краінах, аб жыцці людзей. Душы памерлых часам з цяпленнем і паважнасцю, а часам — з нецярплівасцю расказваюць ім некаторыя рэчы пра тое, што ведаюць і чаго не ведаюць, аб пачутым і нечуваным. Гаворачы, глядзяць яны са шкадаваннем і горычу на гэтыя неўгамонныя душы, якія слухаюць іх з павагай і цікавасцю, жадаючы даведацца пра невядомае, у чаканні імгнення свайго ўвасаблення ў свеце зямным...»

Сказаўшы гэта, чараўнік Сайях замоўк і, усміхнуўшыся, павярнуў галаву ў бок Хаджы Ібрагім агі. І той завяршыў:

«...Але пасля прыходу ў свет жывых усё, што было на тым баку, усё, што адбывалася там, забываецца як неіснуючае», — затым са шчырым захапленнем дадаў: — бясспрэчна, Манучахр ібн Садык быў вельмі вялікім вучоным, хай паспрыяе Бог душы яго настаўніка.

Караванбашы агарнуў глыбокі роздум, усё, што ён пачуў зараз, здалася яму ў некаторай ступені богазневажаннем, але, падумаўшы, што «ва ўсякім выпадку, пакуль што наша рэлігія не забараняе нам займацца навуковым пазнаннем душы, а калі нават і забараняе, то я нічога пра гэта не ведаю», пастараўся сябе супакоіць гэтым, а затым вярнуўся да расказу гасця:

— Слова твае падобны да золата. У каго, кажаш, браў урокі твой настаўнік: — Караванбашы запнуўся, — няўжо ён?

— Так і ёсць. Ад свайго настаўніка я чуў нямала пахвальных слоў пра гэту вялікую асобу і добра іх запамніў.

— Твой настаўнік... — раптам пачаў Хаджа Ібрагім ага, але чамусьці таксама не стаў называць імя, якое, як пучок святла, настойліва праціскалася ў яго свядомасць; цела яго абмякла, і ён сам жа абарваў сябе на паўслове. Таму што на самай справе не імя хацеў назваць ён, а задаць пытанне, адказ на якое яму ўжо быў вядомы.

— Маім настаўнікам, Ібрагім ага, з'яўляецца аль — Зацінэі Ак дэрвіш з Джэзіры. Думаю, што і гэта імя вам добра знаёмае. — Чараўнік Сайях зноў угадаў, што думае Хаджы Ібрагім ага.

— Той самы? — вочы Хаджы Ібрагім агі заблішчэлі, як у галоднага ваўка, які высочвае здабычу.

«Я так і ведаў. Ак дэрвіш быў далёкім ад рэлігіі вандроўнікам. Усё гэта да веры нашай ніякіх адносін не мае, я так і ведаў», — падумаў ушчэнт расхваляваны Караванбашы.

— Але і не супярэчыць веры.

Чараўнік Сайях цяпер угадаў думкі Караванбашы і працягваў:

— Мой настаўнік доўга займаўся тым, што даказваў гэта духавенству ў Дамаску, Хаджабе... Часам толк ад гэтага быў, а часам — не. Страціўшы надзею, ён сышоў у горы, там пабудаваў сабе маленькую хаціну, узяў да сябе толькі тых вучняў, якім давараў, жыў пустэльнікам і заняўся паглыбленнем навукі аб душы, перадаючы свае бязмежныя пазнанні вучням.

— Так, так, вядома ж, да нас даходзілі чуткі...

— Значыць, тваім настаўнікам быў Ак дэрвіш... — вочы Хаджы Ібрагім агі закаціліся ад скрытага захаплення.

— Вядома ж, Хаджа Ібрагім ага ведаў і тое, што Ак дэрвіш не па сваёй волі ці загадзе сэрца падаўся ў горы. У той апошні раз знакамітыя і ўплывовыя духоўныя лідэры з Вялікага Саюза Духавенства, сабраўшыся разам у Хаджэпе, арганізавалі абмеркаванне пад назвай «Душапазнанне і асновы рэлігіі». Абмеркаванне паступова перарасло ў асуджэнне, што пагражала перарасці ў суд. Так што на гэтым судзе пад назвай «абмеркаванне», які цягнуўся дзевяць дзён, Ак дэрвіша абвінавачвалі як бесталковага, які здрадзіў Божаму промыслу, як ворага рэлігіі, прайдзісвета, у сэрца якога ўсяліліся джыны і шалёныя духі, а ён, гэты прайдзісвет, яшчэ мае смеласць гаварыць ад імя нябёсаў, не маючы ніякага права на гэта. У апошні дзень судзілішча перад самай аб'явай рашэння Ак дэрвіш не сцяпеў і выказаў у твар Сейіду Сары Асрары, вельмі ўплывоваму члену Вялікага Саюза Духавенства, усё, што аб ім думае. Гэта ён, яго адвечны сапернік, хітраспляценнямі інтрыг сумеў-такі ператварыць

вучоную дыскусію ў суд над ім. Але, не задаволіўшыся сказаным, Ак дэрвіш абразіў і астатніх членаў Саюза Духавенства самымі апошнімі словамі, неабдуманна нанёс цяжкую крыўду шанюўным рэлігійным дзеячам, а затым самавольна пакінуўшы ўзрушаны сход, адправіўся куды вочы глядзяць. Доўгі час пра яго не было ні слыху ні дыху. Яго месцазнаходжанне ўстанавілі тайныя шпіёны, якім удалося напасці на след аднаго з вучняў Ак дэрвіша: той спускаўся з гары Аладаг у горад на базар, каб затым вярнуцца да свайго настаўніка. Нехта гаварыў, што гэта вучань шпіёнаў на карысць сышчыкаў, а хтосьці — аб яго асабістых сувязях з Сейідам Сары. Аднак былі людзі, якія настойвалі на яго поўнай невінаватасці.

Так ці інакш, але гэты чалавек, ці па сваёй волі ці мімаволі выдаў Ак дэрвіша ворагам. Неўзабаве пасля выяўлення паселішча Ак дэрвіша стража прывяла яго, на гэты раз закаванага ў кайданы па руках і нагах, у суд Вялікага Саюза Духавенства, да ахоўнікаў чысціні рэлігіі. Яму зачыталі смяротны прыгавор, і ў той жа дзень апоўначы спачатку збілі да паўсмерці на плошчы перад будынкам суда, а затым кат з ліку самых знакамітых катаў адсек сіваю галаву ад непрытомнага цела старога, не забыўшы перад гэтым распяць высушанага часам дэрвіша. У горадзе тут жа разляцеліся чуткі аб тым, быццам бы верныя вучні Ак дэрвіша пакляліся адпомсціць за смерць свайго настаўніка. Адплата ж павінна была заключацца ў наступным: вучні збіраліся ўсе разам здзейсніць самагубства, дзеля таго, каб канчаткова знішчыць любую магчымасць судакранання паміж людзьмі і духамі, якіх Ак дэрвіш навучыў сваіх падапечных знаходзіць і мець зносіны з імі.

Пасля таго, як яны пакінулі б зямное існаванне, не засталася б нікога, хто змог бы іх замяніць, таму што яны былі адзінымі і апошнімі са смяротных, хто ведаў тайну сувязі з духамі. Тыя, хто не злітаваўся над Ак дэрвішам, цяпер назаўжды застануцца ў няведанні адносна гэтай тайны з тайн. Пагаворвалі, аднак, што дваццаць тры маладыя вучоныя, якія называлі сябе ценем Ак дэрвіша, перад самым актама самагубства ці прагналі, ці па нейкай прычыне выправадзілі аднаго са сваіх радоў, пазбавіўшы яго магчымасці і гонару адысці на той свет разам з астатнімі. Калі дваццаць тры юнакі ў белым адзенні, падобныя да жураўлінай чарады, трымаючыся за рукі, паляцелі з вяршыні гары ў чорную бездань, у баку ад іх на скале стаяў чалавек і з выразам крыўды і смутку на непрыгожым твары сузіраў бяскрайняе неба над іх галавамі і туманную пустэчу, якая іх праглынула назаўжды...

Хаджа Ібрагім ага нечакана адчуў, што ад жудаснай думкі, якая азарыла яго свядомасць, кроў стыне ў жылах. Ён як глядзеў з захапленнем у твар чараўніка Сайяха, так і прадаўжаў глядзець, не маючы сіл адвесці ад яго позірк.

* * *

Караванбашы, не ведаючы аб чым думаў у гэты момант Хаджа Ібрагім ага, быў заняты сваімі думкамі. Маўклівая размова паміж чараўніком Сайяхам і Хаджой Ібрагім агой яго не тычылася. Усе яго думкі былі заняты толькі адным пытаннем. Сумненняў няма, чараўнік — ён і ёсць чараўнік, з выгляду звычайны чалавек, а калі прыгледзецца больш уважліва, увесь ахутаны загадкамі. Караванбашы захацелася, нарэшце, хоць крышку, з асцярогай намякнуць на тое, што ён хацеў ад ведзьмака, і ён сказаў:

— Дасць Бог, да заўтра будзем дома, там адпачнём уволю, а вечарам ці на наступны дзень раніцай, як Бог дасць, Ібрагім ага скажа табе, што я хачу, тады і зоймецца справай, што скажаце?

Апошняе пытанне, вядома ж, было адрасавана толькі госцю, таму ён і адказаў на яго:

— Добра, ага, як скажаш, заўтра ці паслязаўтра, не мае значэння! Толькі б колер неба адпавядаў... — І ціхенька прамармытаў: — Хай толькі неба пафарбецца ў патрэбны мне колер, астатняе — дробязь...

На гэтым іх гутарка скончылася, а ўражанне ад яе засталася такое, як ад ненасытнай ежы. Глыбокай ноччу Караванбашы прылёт у цёплую пасцель і амаль да сівання аддаваўся разважанням, пераварочваючыся знясіленым целам з боку на бок, з цяжкасцю заснуў і ўбачыў, рыдаючы, у сне сваю зялёнавокую маці, якая ўжо даўно не снілася яму.

Раздзел VII

І ў адзін з цудоўнейшых дзён у тым маленькім горадзе, які паграз у самазадавальненні і не ўстаяў нават двух дзён пад ударамі шахскай арміі, горадзе, які сам не ведаў, навошта і з якой нагады ўзбунтаваўся і цяпер бясслаўна просіць літасці, Мамедкулі ўпершыню ўбачыў тую маладую ўдаву. Гэта маладая ўдава, якая жыла разам са старой бабуляй на адной са звільстых вуліц у верхнім квартале, запаланіла думкі Мамедкулі нейкай сумятнёй, збіла яго з панталыку. Яе муж сышоў на той свет у нядаўняй двухдзённай няроўнай бітве. Адзінае акенца на другім паверсе двухпавярховага дома на гэтай крывой вулцы, дома, у якім, прагнаўшы гаспадароў, атабарыўся Мамедкулі, выходзіла проста ў двор таго доміка, дзе жыла маладая ўдава. Божа, колькі святла ўбірала ў сябе гэта акно на ўсходзе сонца зранку!

Тое, што галоўны пышнавусы кат не адыходзіў ад гэтага акна, стала прыцягваць увагу людзей нават з суседніх кварталаў. І без таго кат арміі, якая перамагла, быў галоўнай тэмай бясконцых плётак не толькі ў гэтым квартале, але і ва ўсім горадзе. «Прыйшоў..., не..., бачыў..., не бачыў, у яго дома шабля на шаблі, а колькі сякер...

Ну што тут скажаш? Кат! Калі паглядзець яму ў твар — не знойдзеш і кроплі літасці, твар, нібы тысячагадовы ляднік. Але ж не адводзіць вачэй ад двара прыгажуні Пярнісы, прыліп ён да акна ці што? Хіба дазволена ім жаніцца? Можна. Нельга. А чаму і не, не бачылі хіба, у той дзень...»

Падобныя размовы-чуткі пастаянна хадзілі-снавалі, накульгваючы, па крывых вулках квартала.

Мамедкулі ўсё роўна як сам не разумеў, чаму ў апошні час стаў такім мітуслівым, усё некуды спяшаецца. На самай жа справе не ведаў ён, куды спяшаецца, не дом яго вабіў да сябе, а акно, што выходзіла ў маленькі дворык прыгажуні Пярнісы. Як толькі сядзе сонца, гэтае дзяўчо закрыве дзверы і носа больш не пакажа. Не ўбачыць яе больш у той дзень Мамедкулі. Думаючы пра гэта, ён нецярпліва тузануў аброць свайго каня. Сэрца сціснулася і пачало біцца мацней. Здаецца, гэта здарылася на трэція суткі пасля таго, як ён пасяліўся ў гэтым доме. Ён падышоў да адзінага акна ў пакоі і пачаў ляніва разглядаць купал пятнічнай мячэці, які зіхацеў здаля, тут і адчуў на сваім непаголеным твары позірк знізу, з суседняга двара. Гэты агністы позірк, быццам вастрыве кап'я, пакінуў нязгасны след у яго душы.

Дзяўчына была невысокага росту, смуглявая і худая, але прыгажосцю яе Бог не абдзяліў. У той дзень яна збіралася развешваць бялізну на вяроўку, нацягнутую ад плота да памоста на страсе дома. Узяла вымытую адзежу з драўлянай балеі, адным рухам галавы адкінула назад пушыстую пасму вала-

соў, якая ўвесь час спаўзала на вочы, і раптам, угледзеўшы цёмнатварага, з пышнымі вусамі мужчыну, які, прыпаўшы да суседняга акна задуменна глядзеў у бок пятнічнай мячэці, замерла. Не маючы сілы стрымаць сябе, быццам зачараваная, глядзела яна на гэтыя сумныя вочы, на пазначаны пакутамі твар: «О, Божа, памажы і пазбаў, няўжо і ў іх ёсць Бог, няўжо і ў ката на твары можна пабачыць жаль?», — падумала прыгажуня Пярніса, якая зусім нядаўна страціла свайго мужа, і месяца не прайшло з той пары. Муж яе быў адным з абаронцаў горада. Пасля яго паспешлівага адыходу ў той вечар, быццам бы ён спяшаўся насустрач смерці, і яго хуткай пагібелі, маладую жанчыну як падмянілі. Дагэтуль яна была заўсёды вясёлай, усмешка не сыходзіла з яе вуснаў. Цяпер яна ўжо не плакала, слёзы ўсе выплакала, усмешка пакінула яе твар і вочы, адышла ў нябыт...

— Дзяўчынка мая, Пярніса, куды ты прапала, дзе цябе чэрці носяць?! Што ты капаешся, хіба можна так доўга развешваць бялізну?!

Пачуўшы сварлівы, хрыплаваты, як у вядзьмаркі, голас старой, які даносіўся з дома, Пярніса спуджана страпянулася, быццам джайран, што ўчуў пах драпежнага звера, выцерла рукавом мокрыя зялёныя вочы, а можа, збоку так здалася, і, страсаючы па адной, выкручаныя рэчы, пачала паспешліва развешваць іх. Голас старой вывеў з задуменнасці і Мамедкулі, тут ён і ўбачыў упершыню са свайго акна, якое было расчынена проста ў гэты чужы дворык прыгожую, з доўгімі валасамі дзяўчыну. Нейкі час ён уважліва назіраў за ёй. І першая думка, якая прыйшла яму ў галаву, была такой: «Якая ў яе пяшчотная, тонкая шыя, нават аднаго ўдару зашмат...» Але тут жа адагнаў гэту думку, як адганяюць муху ўзмахам рукі. Зноў упіўся паглядам у яе фігурку. Глядзеў, не адрываючыся. Гэта прынесла яму дзіўнае задавальненне. Ён зусім спакойна вывучаў яе паставу, рухі, тое, як яна, размахваючы рукамі, нешта шэпча сабе пад нос, развешвае бялізну, як яна пры гэтым прыўзнямаецца на дыбачкі і выцягваецца ўсім сваім гнуткім целам. «Заўважыць-то яна мяне заўважыла, але, здаецца, ёй ўсё роўна, гэта нездарма...»

А чароўная Пярніса ўнізе, у двары, раптам адчула, што ўсе свае рухі, тое, як яна нагінаецца і выпрамяраецца, як выгінаецца, падобна рыбе, пагойдваецца з боку на бок, яна здзяйсняе назло гэтаму з доўгімі вусамі, немаладому мужчыну, які бессаромна разглядае яе са свайго акна. Зрэшты, можа быць, і не назло!? Ад такой думкі твар яе запунсавеў, як ранішняя зара. Раптоўна ні з таго ні з сьго яна павярнула галаву і смела ўпёрлася бессаромным позіркам у арліны пагляд мужчыны. Іх позіркі спляліся так цесна, з такой незразумелай прагай, што, у рэшце рэшт, яны быццам бы загаварылі адно з адным сумнымі сваімі вачыма.

«Усе цябе баяцца, ведаю, але я цябе нікольні не баюся, ніколечкі, разумеш?...»

«Чаго гэта ты павінна баяцца мяне? Я ж цябе не ведаю, і ты не ведаеш мяне. Не бойся...»

«Сказала — не баюся. І ніколі не буду баяцца...»

«Вось так лепш. Я ж не людаед...»

«Людаед, не падманвай мяне. Колькі ты галоў адсек, колькіх зарэзаў... твае рукі па локаць у крыві вінаватых і бязвінных людзей. Я ведаю...»

«Не, не гавары так. У кожнага свая віна. Бязвінныя — тыя ж вінаватыя, толькі іх віна не на віду...»

«Чаго стаіш там, разінуўшы рот... не бачыш, я справай занятая. Не глядзі на мяне так... вось-вось бабуля прыйдзе...»

Старая, нарэшце, чыкільгаючы, выйшла ў двор, сярдзіта вырвала з рук прыгажуні Пярнісы астаткі мокрай адзежы, адштурхнула яе ўбок і сама з вялікай цяжкасцю, крэкчучы, пачала развешваць вопратку. Пры гэтым, варушачы вуснамі, яна нешта сама сабе шаптала, быццам агідная злая вядзьмарка.

* * *

Дні працякалі марудна, а гадзіны і хвіліны імгненна змянялі адна адну. Пасля таго ракавога дня прыгажуня Пярніса, пакрысе супакоіўшыся, кожны раз, калі выходзіла на задні двор, у суседнім верхнім акне бачыла ўсё тыя ж, быццам прыклееныя да мясістага твару, вусы. Яна ведала, што востры пагляд уладара гэтых вусоў шукае яе, ловіць кожны яе рух, чакае яе. Прыгажуня Пярніса гатова была паклясціся ўсім, што пагляд у яго вельмі сумны, і сам ён імкнуўся схвацца ад яе, але, часам, гэта яму не ўдавалася.

І калі яму гэта ўдавалася, смутак у яго позірку некуды клікаў, вабіў яе, позірк яго пераўтвараўся ў дарогу, што хавалася ў квецені. «Ідзі, падыдзі да мяне, дзяўчынка, за ўсё маё жыццё я ні разу не паспытаў сапраўднага кахання, мне не вядомы яго райская асалода, пакуты расстання і радасць сустрэчы, каму, як і дзеля чаго ахвяраваць сваім жыццём — не разумеў гэтага», — гаварылі гэтыя вочы і, нібы заварожвалі. У такія хвіліны, калі б хто паглядзеў збоку, ніколі б не падумаў, што гэты сумны пагляд належыў кату Мамедкулі, быццам нешта ці нехта іншы пасяліўся ў яго душы і глядзеў адтуль. Нават муж, яе муж, з якім яна пражыла год, ні разу не зірнуў на яе так, каб у яе затрапяталася сэрца, каб яна, як у салодкім сне, ведаючы, што ўсё роўна давядзецца прагнуцца, зрабіла ўсё, чаго толькі ён не жадае, хоць нават і ў сне... Ты паглядзі на яго, о Божа, ён махае ёй, бессаромны які, ... узяць бы лесвіцу, прысланіць да сцяны, улезці ў гэтае падобнае да вока пугача акно на другім паверсе, схопіць бы яго за пышныя вусы, пацягнуць з усяе сілы... а пасля кінуцца да яго ў абдымкі, каб адчуць ласку гэтых магутных рук... Што ўбачыла прыгажуня Пярніса, калі двор напоўніўся святлом месяца і па ўсім доме чуўся прыкры бабулін храп? Яна ўбачыла сябе, яна паспешліва мерае прыступкі лесвіцы, наверх, на другі паверх, бяжыць па дарозе, якая хаваецца ў квецені. Наверх, наверх, на другі паверх! Вядома ж, на другі паверх, ну, безумоўна, на другі... Гучна стукала сэрца ў яе грудзях, білася ў скронях... Мамедкулі, сам не свой, не памятаў, як працягнуў руку, схопіў яе за талію, падняў, быццам пушынку, і пацягнуў у акно, як адпусціў яе пасярод пакоя...

...Бедны, бедненькі... супакойся... мне таксама трэба супакоіцца... потым — будзь што будзе, будзь што будзе... зараз ці ніколі, зараз, не, зараз нельга, зараз ніяк нельга, можа, іншым часам, не, зараз... О Божа, бабуля заб'е мяне, калі пачуе, даведаецца, ды прыбуду я ахвярай тваёй, адпусці мяне, адпусці, Госпадзі, што ж я тут раблю?! О Госпадзі, ды прыбуду я тваёй ахвярай, павер мне, павер, зараз адпусці, і я заўтра, заўтра прыйду, заўтра яна пойдзе ў вёску, заўтра, добра, а сёння адпусці, Богам заклінаю, адпусці, калі нехта пачуе, закідаюць мяне каменнем, няшчасная я, бедная, бедная мая галава, памаўчы, не гавары нічога, маўчы, дзеля Бога, навошта, чаму ж я... пачакай, пачакай жа ж ты, будзь цярдлівай, які ж ты нецярдлівай, чаму ты такі нецярдлівай, о Госпадзі, Госпадзі, зжалься... Божа, чаму ж у яго цярднення няма... няма... няма... няма ў цябе і сумлення няма... у цябе... ах... Ты глянь на вочы гэтага бессаромніка, глянь, і не вусы зусім, а арэлі...

Спятаючыся, ператварыўшыся ў адно цэлае, страсны шэпт палюбоўнікаў пачаў пакрыху раставаць у цішы непрагляднай цемры, таму што на словах

«адпусці мяне» аблічча месяца, святлом якога быў заліты ўвесь двор, закрыла невялікая фанабэрыстая хмара, і ўсё акунулася ў цемру, калі гэта хмара вызвалаць месяц і сьдззе прэч — было вядома аднаму Богу.

Раздзел VIII

— ...Ён ніколі не ўмеў хаваць тое, што было ў яго на сэрцы. Калі ж гаварыць пра вас, магчыма, ён чакаў зручнага моманту, каб паведаміць вам пра гэта. Але нам сказаў, што канец ужо быў, і слова ў канцы ўжо сказана. Мы цяпер жывём жыццём пасля надышоўшага канца, ведай гэта.

Як толькі Сейід Сары змоўк, ён заўважыў, што мяне ахінулі глыбокія думы і, памяняўшы тэму гутаркі, аддаў мне апошнія даручэнні:

— Ак дэрвіш з'явіўся на сваёй радзіме, у Даліне Чараўнікоў. Ты павінен яго знайсці, душа твая пазнае яго, і ты, толькі ты станеш перашкодай для ўстанаўлення апошняга звяна ў кола Цемры. Ты ведаеш, што рабіць. Яго... забі яго! Мы раз за разам павінны зноў забіваць яго. Мы будзем забіваць яго кожны раз, як ён народзіцца. А цяпер ідзі. Ідзі! Звярніся да маіх памагатых, яны дадуць табе ўсё, што неабходна. Вялікі Саюз будзе сачыць за табой няспынна. Іншала, і Бог не пакіне цябе ў бядзе.

Раздзел IX

Каханне, якое запанавала ў закрытым да нядаўняй пары для жанчын сэрцы — у такі час і ў такім месцы! — Мамедкулі ўспрыняў як знак Божай спагадлівасці, што сышоў з нябёс. Быццам сам Бог шапнуў яму на вуха: «Бачыш ты гэту дзяўчыну ці не?! Вазьмі яе да сябе, пазбаў яе ад смутку і бедаў, абарані і не адпускай больш нікуды». Мамедкулі не меў сілы забыцца на гэтыя словы і часам у пасцелі так моцна абдымаў прыгажуню Пярнісу, так моцна прыціскаў яе галаву да сваіх касматых грудзей, што тая спуджана ўздрыгвала і пачынала прычытаць: «Ай, ай, дыхаць цяжка, так і забіць можна... О Божа, што ты робіш, з глузду з'ехаў ці што? Ты звар'яцеў, сапраўды, вар'ят...» Ад гэтых яе слоў Мамедкулі атрымліваў сапраўдную асалоду. Але на самай справе яму прыносіла асалоду не само значэнне сказаных ёю слоў, а голас прыгажуні Пярнісы. Дзіўным было яшчэ і тое, што ў апошні час Мамедкулі і сам пачаў гаварыць такім жа саладжавым голасам, які ішоў ад сэрца, прымушаючы ўсіх здзіўляцца і шаптацца па кутах, што гэта не той шалёны, грозны Мамедкулі, а зусім іншы чалавек. Ён і да сваёй работы пачаў ставіцца не так. Прыгажуня Пярніса пастаянна перад яго вачыма, і, быццам занаравіўшыся, нікуды не сыходзіла, і ён, куды б ні кінуў вокам, бачыў толькі яе. Душа не ляжала да работы, цэлымі днямі ён, толькі праз сілу, прымусіўшы сябе, мог нечым заняцца, стараўся не трапляць нікому на вочы і, нейкім чынам, завяршыўшы справы, пайсці дадому. А дома... ён з трапяткім сэрцам чакаў усходу месяца. Як толькі двор залівала цудоўным святлом — тут жа канец лесвіцы прыгажуні Пярнісы з бессаромным стукам узнікаў ля яго акна, і тады туга нацягнутая цеціва ў сэрцы Мамедкулі, так, іменна цеціва, з трэскам абрывалася. Пакуль яна ўзбіралася наверх, ён несупынна хадзіў па пакоі то ўзад то ўперад, ад хвалявання адчуваў сябе ледзь не на тым свеце. Чаканне здаецца не такім пакутлівым, калі бачыш: вось яна, ідзе. Але ён прагнуў іменна гэтай пакутлівай асалоды ад чакання, салодкай як мёд. Калі б хто раней сказаў яму: прыйдзе час,

і ты, Мамедкулі, будзеш кагосьці чакаць з заміраннем сэрца, і момант гэты будзе настолькі хвалюючым, што ты забудзеш пра ўсё і ўсіх на свеце, — хіба не рассмяяўся б ён гучна ў твар гэтаму чалавеку?! Вядома ж, рассмяяўся б...

— Калі Шах адсюль сыдзе, ты таксама рушыш разам з ім?

— А што я магу зрабіць? Я чалавек маленькі, хто я, бездапаможны раб Божы! Не магу не ехаць за ім.

— З'едзеш, значыць...

— Вядома ж, з'еду.

— А я?

— Што ты?

— Ну, я, я... Ты ж гаварыў, што кахаеш мяне!

— Кахаю?

— Так, ты гаварыў гэта.

— Добра, значыць, кахаю.

— Не, цяпер зразумела: не кахаеш. Зусім не кахаеш.

Прыгажуня Пярніса нават, ледзь прыдрамаўшы, гадзінамі, да першых птушак магла прадаўжаць гэту гутарку, якая складалася з адных толькі слоў «кахаю — не кахаю». Пальцы Мамедкулі без стомы вандравалі па ўзлахмачаных валасах дзяўчыны, а сам ён яшчэ мацней прыціскаўся да яе. На самай жа справе яго душа прыціскалася да яе — так калісь ён, дзіцем, прыціскаўся да маці. Гэта прыносіла яму асаблівае задавальненне. Прыгажуня Пярніса адзін да аднаго, як яго маці. І голас яе быў падобны да мацярынскага голасу. «Хай сыходзіць той, хто хоча. Ды толькі не ты, малюю цябе. Ведай, я ад цябе не адчাপлюся. Мне патрэбен муж, і нічога іншага не хачу. Ты не пакінеш мяне, ты не зможаш кінуць мяне, ад мяне ты нікуды не схавашся, кроку не ступіш... Так, Мамедкулі?...» Але замест імені свайго «Мамедкулі» чулася яму «Забула ага»... Гэтак жа, у далёкія часы, гаварыла яго маці аднавокаму Забуле. Толькі гэтыя словы з усіх слоў, што некалі шапталі, зліўшыся цэламі ў пасцелі, яго маці і аднавокі Забула, лежачы ў святле месяца, моцна прыціснуўшыся адно да аднаго, у двары пад цяністым шатром тутавага дрэва, не, здаецца, гаргача, калі не прайшло і месяца пасля смерці яго бацькі, урэзаліся ў памяць Мамедкулі. Так, прыгажуня Пярніса гаварыла адзін да аднаго, як яго маці, больш таго, яна і была яму цяпер як маці.

Раздзел X

У даліне Чараўнікоў стаяла пара па-вясноваму пышной зеляніны, кветак, якія распусціліся, і птушынага шчэбету. Малады чараўнік сядзеў на сваім аблюбаваным месцы — прысланіўшыся плячом да амаль голай скалы, што выступала, здавалася, з самых нетраў зямлі. І на гэты раз ён глядзеў задуменым позіркам уверх, у бок Нябачнай гары. Безумоўна, гара была такой жа нябачнай, як і заўсёды, але снег, які сыпаўся ўсю ноч, ухутаў гару цалкам, ператварыўшы яе ў гіганцкую снежную гурбу. І гурба гэта была бачна здалёк. Рэдкія сняжынкi, ледзве даляцеўшы сюда ад Нябачнай гары, знясіленыя, хаатычна лёталі над галавой юнака. Там жа, дзе даліна заканчвалася ля падножжа Нябачнай гары, вецер уздымаў снежную завею, пакрываючы зямлю бліскучым, халодным, белым дываном. Унізе, у даліне, усё было інакш. Птушыныя спевы і віраванне ручаёў быццам бы праліваліся з яркага суквецця фарбаў, напаўняючы сабой усё: і зямлю, і паветра. Чараўнікі, па двое, па трое, не звяртаючы ніякай увагі на акаляючы свет, што ляжаў за межамі даліны, ціха гутарылі, зрэдку спрачаліся

паміж сабой, спакойна праходжваліся ўздоўж цясніны туды-сюды. Ім не было ніякай справы да таго, што тварылася навокал. Тут, у гэтай даліне, яны адчувалі сябе, як рыба ў вадзе. Аднак, адшукаўшы паглядам маладога чараўніка, і ўпэўніўшыся ў тым, што ён знаходзіцца на сваім звыклым месцы, яны ўздыхалі з палёгкай. А малады чараўнік, не мяняючы позы, сядзеў нерухома, павярнуўшы поўны смутку твар да Невядомай гары. Быццам там, унутры снягоў і завеі, клубілася нешта такое, што ён шукаў, шукаў і ніяк не мог знайсці. Ім адолела прадчуванне, быццам хутка, зусім хутка адбудзецца нейкая вельмі важная падзея. Але якая? Ён гэта ведаў і... не ведаў.

* * *

З затоеным гонарам у вачах Караванбашы яшчэ раз агледзеў караван з пачатку і да канца, а затым скіраваў каня ў бок да бліжэйшага ўзвышша. Караван увесь, цалкам адкрыўся ў Дзюзангасе, быццам маляўнічы ўзор на дыване, і, нягледзячы на цяжкія грузы, з непрытоенай палёгкай рабіў апошнія крокі ў канцы доўгага шляху. Караванбашы змяшаўся з караванам. Хаджа Ібрагім ага і чараўнік Сайях ужо замянілі мулаў коньмі, і ён прытрымаў свайго жарабца побач з імі.

— Ібрагім ага, ты вядзі Хаджы агу адразу ў наш дом, уладкуй яго ў пакой для гасцей на верхнім паверсе, ды прасачы, каб акружылі яго ўвагай, — звярнуўся Караванбашы да Хаджы Ібрагім ага.

— Слухаю цябе, ага, не турбуйся, зраблю ўсё як трэба.

— Ты ж ведаеш, мне трэба зрабіць яшчэ шмат спраў. Пайсці ў Каравансарай, прасачыць за разгрузкай вярблюдаў... А перад гэтым, вядома ж, трэба наведць Яго вялікасць. Дасць Бог, вечарам пабачымся дома.

Чараўнік Сайях падумаў сам сабе: «Неяк няёмка, трэба і мне таксама нешта сказаць, а то ўсю дарогу я быццам вады ў рот набраў», — і загаварыў:

«Усё будзе так, як ты захочаш. Наконт мяне не хвалюйся. Тое, чаго ад мяне чакаеш, ты атрымаеш. А што адбудзецца пасля — мяне не тычыцца...»

Вымавіўшы гэта, Сайях тут жа пашкадаваў аб сказаным: «Не варта было так гаварыць». Але ён ведаў са свайго ўласнага вопыту: не сказаць нельга было, колькі перабачыў на сваім вяку людзей, якія напачатку рабілі ўсё, каб выклікаць дух сваіх блізкіх ці сваякоў, не шкадавалі ні грошай сваіх, ні намаганняў дзеля гэтай справы, а што было потым? Хіба гэтыя людзі не раскайваліся ў зробленым?.. Раскайваліся, безумоўна... Але...

Хоць Караванбашы і не спадабаліся апошнія словы Сайяха, ён не падаў выгляду. Хаджа Ібрагім ага разгубіўся, коса зірнуўшы на чараўніка, са скрухай пахітаў галавой. Узнікла няёмкая паўза. Даволі-такі доўга яны ехалі моўчкі. Пачалі ўжо трапляцца насустрач паселішчы і дамы па ўскраінах дарогі. Сапраўдныя зімнія маразы не насталі, але, нягледзячы на гэта, першы снег, што выпаў некалькі дзён таму, не паспеў поўнасю растаць, пакінуўшы белыя меткі на дахах дамоў, пад кустамі ў дварах і на вяршалінах дрэваў. Назіраючы гэтую белізну, стомленыя ад працяглага сузірання зеляніны і пяскоў, вочы адпачывалі. Праз колькі дзён дыханне аслабелай на некаторы час сцюжы прынясе ў гэты край снежнае лютаванне мяцеліцы, якая зараз бушавала ў ваколіцах Нябачнай гары. У падарожных і коней клубіўся пар з ратоў. Падумаўшы: «Ці не парушыць мне гэту недарэчную цішыню?» — Хаджа Ібрагім ага, павярнуўшыся да чараўніка Сайяха, спытаў:

— Сайях ага, ваша даліна, Слава Тварцу, райскі куточак, але патлумач мне, як жа так дзеецца, што вакол яе мяняюцца поры года, а тамашніх мясцін

гэта не тычыцца, у даліне пануюць прыемныя імгненні вясны? Гэта вынік вашай вядзьмарскай сілы, ці ёсць нейкае іншае тлумачэнне?

— А ты што думаеш, Хаджа ага, калі мароз пануе паўсюль, калі прырода стогне і снежныя віхуры бушуюць у ваколіцах — Нябачная гара ўжо цалкам замецена снягамі, — уся гэта зеляніна маленькай даліны, кветкі, царскія жыватворныя крыніцы, птушкі, што пяюць на дрэвах, якім чынам яны могуць уцалець пасярод зімы?

— Безумоўна, Сайях ага, я так і растлумачыў для сябе гэты цуд... Несумненна, ён сведчыць пра вялікую моц вашу... Вы перанеслі рай на гэтую зямлю на славу Бога!

— Зараз я тут, з вамі. А там узнікла небяспечная шчыліна, і калі мае сябры не закрывуць яе, то бура-непагадзь прарвуцца ў даліну, увойдуць менавіта праз гэту шчыліну, — задуменна кінуў чараўнік.

* * *

Горад як вялікая чорная радзімка, няспешна прыбліжаўся да іх, і па меры прыбліжэння павялічваўся ў памерах. Спачатку цераспалосіца дамоў перайшла ў вузкія вуліцы, затым вузкія вуліцы пашырыліся, а потым уся дарога запоўнілася людзьмі, што выйшлі сустракаць караван. Але ўсё гэта яшчэ самім горадам не з'яўлялася. Вароты крэпасці ва ўнутраным горадзе былі яшчэ наперадзе. Караван рухаўся ўжо не так спорна, як раней, ён запаволіў крок, быццам захмялеў ад пяшчотнай ласкі ўзрушаных паглядаў. Нарэшце, паказаліся вароты крэпасці, да іх і заспяшаліся коннікі. Караванбашы скіраваў свайго каня да пачатку каравана, дзе велічна ўзвышалася галава вярблюда Гатазлы, які праходзіў з ганаровай гультаяватасцю.

— Прымі мае віншаванні, ага, дайшлі ўсё-такі дадому, — павіншаваў Яго сарван Гарасуварлы.

— І цябе віншую, Гара, віншую ўсіх нас, — паважна адказаў Караванбашы. — Ці надзелі вы наморднікі на сабак?

— Надзелі, ды яшчэ прывязалі іх ланцугамі, не хвалойся пра гэта.

Узмацніўся гук зурны і барабана, вярблюды на імгненне перасталі перажоўваць жвачку, потым зноў узяліся за сваю звыклую справу і паслухмяна рушылі ўслед за караванамі, якія ўжо спяшыліся.

Перапоўнены прыемнымі пачуццямі ад цырымоніі сустрэчы, Караванбашы, седзячы конна і яшчэ больш ганарліва выпрастаўшы спіну, загадаў, не павярнуўшы галавы, сарвану Гарасуварлы:

— Зрабі так: развярні караван у бок Каравансарая Хаджы Гавара, да ніжняга квартала.

— Будзе зроблена, ага, — сарван Гарасуварлы пагнаў свайго жарабца да Назаралі, які сціснуўшы адной рукой узорчатую аброць вярблюда Гатазлы, крочыў з важным і сур'ёзным выглядам.

Павярнуўшыся назад, Караванбашы пашукаў вачыма Хаджа Ібрагім агу і чараўніка Сайяха, яны павінны былі знаходзіцца дзесьці пасярэдзіне каравана. Хаджа Ібрагім ага тут жа адчуў гэты погляд і паспешна паскакаў да гаспадара. Гуллівы бедуінскі конь літаральна танцаваў пад Караванбашы, а той, не адрываючы вачэй ад каравана, яшчэ паўтарыў свой апошні загад Хаджы Ібрагім агу:

— Рабі так, як я сказаў. Няма ніякай патрэбы ісці вам ў Каравансарай. Едзьце адразу дадому. Я ж, размясціўшы караван, адпраўляюся ў палац шаха.

Да надыходу ночы ў мяне яшчэ шмат спраў. Хай Назаралі прывязе наш тавар дадому. Прасачы за гэтым. Ідзіце, адпачывайце пакуль, а яму... — панізіўшы голас, Караванбашы галавой паказаў на Сайяха, — яму сам усё раскажаш, я гэтага рабіць не хачу.

Не чакаючы адказу, Караванбашы пагнаў свайго каня да галавы каравана і паехаў паперадзе яго.

Падаўшы позіркам знак чараўніку далучыцца да іх, Хаджа Ібрагім ага ад'ехаў ад каравана крыху ўбок і спыніўся. Цяпер яны абодва глядзелі, як нагужанья таварамі вярблюды і мулы па-адным, не спяшаючыся, праходзілі перад імі. Вось ужо і апошнія жывёлы разам з паганятымі аддаляюцца ад іх, і тут Сайях заўважыў, што галава гіганцкай змяі-каравана запаўзае ў гарадскія вароты, адкуль адразу пачуўся крыклівы гук зурны і вясёлы гоман тысячагалосяга натоўпу.

Хаджа Ібрагім ага разам з чараўніком павярнулі на іншую дарогу, Чэмшэ, якая павінна была вывесці іх да малых варотаў Чэмшэлі, што знаходзіліся на супрацьлеглым канцы горада. Хутка яны дайшлі да гэтых варот, уехалі ў горад і пагналі сваіх коней па бязлюдных пустынных вуліцах — усе гараджане сабраліся сустракаць караван ля галоўных варотаў — у накірунку дома Караванбашы ў верхнім квартале Гырхлар. Калі яны дасягнулі мэты шляху, сонца толькі-толькі пераваліла за поўдзень.

* * *

Караванбашы вярнуўся дадому позна. Верны Ібрагім ага, які ўвесь дзень услухоўваўся ў кожны шоргат на вуліцы, пачуўшы, што прыйшоў гаспадар, стрымгалоў выскачыў на двор. І першае пытанне Караванбашы да Хаджы Ібрагім ага было такім:

— Пагаварылі? Ну што, што ён сказаў?

І пачуў у адказ:

— Пагаварылі, ага, пагаварылі. Ты спачатку прайдзі ў дом, ды пяройдзе гора тваё да мяне, тут холадна стаяць...

Вечарамі ўжо было па-зімняму сцюдзёна. Разам яны прайшлі на жаночую палову. Тут у адным з пакояў, з цяжкасцю хаваючы нецяярпенне, сядзела маладая жанчына, прыціснуўшы да сябе дзіця гадоў шасці. Колькі пакутлівых гадзін правяла яна, чакаючы вяртання Караванбашы дадому! Ubачыўшы яго, жанчына хутка ўстала. Дзіця вырвалася з рук маці і кінулася ў ласкавыя абдымкі бацькі.

— Паглядзі, як жа ён вырас, маладзец!

— Маладзец, маладзец... — Хаджа Ібрагім ага, задаволены, рэхам паўтараў словы гаспадара.

* * *

Караванбашы моцна абняў дзіця, прыціснуў яго да грудзей, расцалаваў, і яшчэ раз уважліва зазірнуў яму ў твар. «Сапраўды, вырас, позірк стаў вострым», — мільганула думка. Затым спусціў сына на падлогу, хто б мог падумаць, якім цяжкім ён стаў. Хлопчык, прыціснуўся да бацькі, замёр.

Марудна і асцярожна, не адрываючы дзіця ад сябе, Караванбашы наблізіўся да жанчыны і апусціўся ля яе ног на дыван. Узняўшы яе далоні ў свае, пасадзіў побач і, гладзячы тонкія пальцы, доўга і пільна аглядаў яе твар, фігуру, затым ласкава загаварыў:

— Ты ніколько не змянілася. Засталася такой жа, як і была. Скажы мне, як сябе адчуваеш? Нешта ў вачах тваіх мяне трывожыць... На гэты раз марудна цягнуўся час расстання, так ці не?

Ад сарамлівасці, ці ад нечага яшчэ жанчына прамармытала нешта незразумелае, мякка вызваліла руку з рук Караванбашы і пачырванела. Караванбашы без асобай увагі прыслухоўваўся да яе слоў, стомленасць перашкаджала засярадзіцца на тым, што яна гаворыць. Але ўсё ж перапытаў:

— Што ты сказала?

Жанчына паправіла валасы пад хусткай і зноў прашаптала нешта неразборлівае:

— Есці будзеш, яна пытае. — Засумаваўшы ў час гэтай сцэны, Хаджа Ібрагім ага на свой лад вытлумачыў мармытанне жанчыны.

— Не, не буду. Візір Машдалі пачаставаў мяне палуднем у палацы. — Караванбашы зноў звярнуўся да жанчыны: — Ну, гляджу на вас, здаецца, і ты, і дзіця ў парадку, але выглядаеш крыху стомленай. А падарункі атрымалі?

Ці загаварыла жанчына нечакана гучна? Яшчэ як загаварыла:

— Дзякуй табе, вялікі дзякуй, атрымалі, і зусім не стомленая я, хай бароніць цябе Бог. Проста ўсю мінулую ноч не спала, думала, што прыедзеш ноччу. Чакала. Яго ўлажыла, — паказала на дзіця, — а сама, як ні старалася, не звяла вачэй...

Як толькі жанчына загаварыла — вось што прыпомнілася Караванбашы! Аднойчы ў адзін спякотны дзень нечакана з'явіўся да яго чалавек з палаца з паведамленнем, што гасудар кліча яго да сябе. Нехаця, адчуваючы слабасць у целе, ён прыадзеўся і, ад спякоты з цяжкасцю цягнучы ногі, адправіўся ў палац. Шах тады падарыў яму нявольніцу. А самому Шаху яго пабрацім, эмір Хейірабада прыслаў у падарунак сем прыгажунь, сем адборных, як жэмчуг, дзяўчат.

Калі ён упершыню ўбачыў яе, яна была панурай і маўклівай, худой целам, невысокага росту. Час ад часу раптам ускідвала вейкі і дзёрзка глядзела проста ў вочы. Спрабуючы схваць вадаспад непакорных валасоў, старанна засоўвала доўгія пасмы пад шаўковую хустку. Часам гэта ўдавалася ёй, часам — не. «На чорта мне патрэбна такая, як жа гэта дзяўчына падобная, о Алах», — падумалася яму, але ён, не падаўшы выгляду, рассыпаўся драбней маку перад Шахам, дзякуючы за ўсё, і, выходзячы з палаца, незадаволена бурчаў сабе пад нос. Вось так — ён наперадзе, а падораная яму нявольніца ззаду, — па запыленай і спякотнай вуліцы ён ляніва паплёўся дадому. Праз год у іх нарадзіўся хлопчык, і Караванбашы па рэлігійным звычаі і па абавязку свайго сэрца ўзяў шлюб з гэтай дзяўчынай.

Ён перарваў паток успамінаў, уздыхнуў і сказаў, звяртаючыся да жонкі:

— Ідзі, ідзі, цяпер адпачні крышку. Я прыйду пазней. — Лёгкая ўсмешка мільганула на вуснах Караванбашы. Пры гэтым ён не глядзеў жанчыне ў твар. Затым, прадаўжаючы разглядаць падлогу, засланую дыванамі, звярнуўся да Хаджы Ібрагім агі:

— Падыдзі ж, прысядзь, Ібрагім ага.

Калі жанчына, паклікаўшы сына, захацела пайсці, Караванбашы яшчэ раз прыцягнуў яе да сябе, абняў і пшчотна паглядзіў па галаве.

— Удалы хлопец. Заўтра з раніцы, як толькі прачнешся, прыходзь да мяне, ты павінен зрабіць справаздачу за гэты год без мяне. Зможаш?

У вачах хлопчыка мільганула ганарлівая радасць, ён ускінуў галаву, з любоўю паглядзеў на бацьку, пакланіўся і, павярнуўшыся, пабег да маці, узяў яе за руку. Жанчына і дзіця, шчаслівыя, выйшлі з пакоя.

— Ну, што?! Тавары даставілі? — Караванбашы цёплым позіркам праводзіў іх, потым усеўся лацвей і звярнуўся да Хаджы Ібрагім агі:

— Усё ў цэласці, ды прыбуду я тваёй ахвярай. Усё на месцы, як і мае быць. А ці бачыў ты Яго вялікасць, ды пяройдзе боль твой да мяне?

— Бачыў. Ды заслужыў ад яго пахвалу.

— Слава Богу, хвала Тварцу. Хвала на векі вякоў.

— Даволі аб гэтым, гавары хутчэй, як там нашы справы? Ты ведаеш, пра што я...

Хаджа Ібрагім ага напружыўся і бездапаможна адказаў:

— Нічога, нашы справы ядрэнныя... Але... Ёсць адно «але».

— Ну, што там яшчэ, кажы?

— Не ведаю, як сказаць... Сцвярджае, што колер неба не такі, які яму патрэбен.

— Колер неба не такі, які яму патрэбен?! — Караванбашы здзіўлена звязіў вочы.

— Дакладна так, ды прыбуду я тваёй ахвярай. І, па-мойму, ён не збіраўся дурыць нам галовы.

— Вось яно што... Растлумач тады, Ібрагім ага, якое дачыненне мае колер неба да нашай справы?

— Мусіць, мае, ды прыбуду я тваёй ахвярай, відаць, мае. Яму відней...

Караванбашы задумаўся.

У Ібрагім агі на людскія хітрыкі было сваё чуццё, калі ён каза, што чараўнік не хітруе і не падманвае, значыць, так і ёсць на самай справе. Тады што азначаюць яго словы пра колер нябёсаў? І як цяпер дзейнічаць далей?!

— Што ж нам рабіць? — ціха спытаў Караванбашы.

— Пачакаем, ды пяройдзе боль твой да мяне. А што застаецца? Хіба толькі чакаць, у нас ёсць іншае выйсце? Не.

Караванбашы і Хаджа Ібрагім ага яшчэ крыху пагаварылі пра гэта, і, нарэшце, прыйшлі да агульнага рашэння: варта нейкі час пацярпець і не турбаваць чараўніка Сайяха пытаннямі, да таго часу, пакуль ён сам не загаворыць пра іх справу. Хаджа Ібрагім ага клапатліва кінуў позірк на гаспадара: «Які ж ён змучаны, пара яму адпачываць», — падумаў ён і ўстаў.

Але перад тым, як выйсці з пакоя, запытаў у Караванбашы:

— Візір Машдалі нічога не пытаўся ў цябе пра мяне, ды пяройдзе боль твой да мяне?!

— А чаму ён павінен пытацца пра цябе, Ібрагім ага? — адказаў пытаннем на пытанне Караванбашы.

— Не, нічога. Падумаў, можа, ён памятае мяне. Маю на ўвазе той выпадак...

— Не, не пытаўся, супакойся.

— Дзякуй, да заўтра, ды пяройдзе да мяне твой боль. Дабранач. Табе трэба выспацца.

«Візір Машдалі, ён і ёсць візір Машдалі, амаль рассыпаецца на хаду, настолькі знямоглы і стары, хіба ён можа памятаць цябе, эх, дзівак...» — уздыхнуў Караванбашы пасля таго, як Ібрагім ага пайшоў. І ўвогуле, каго ён памятае, гэты візір? Перад яго вачамі ажыў худы, зморшчаны, з рэдкай белай барадой старэчы твар першага шахскага візіра.

*Прадмова і пераклад з азербайджанскай
Людмілы ГЛІНСКАЙ.*

Працяг будзе.

Камал АБДУЛА

ДАЛІНА ЧАРАЎНІКОЎ*

Раман

Раздзел XI

... Тут, у гэтым горадзе, што размясціўся крыху бліжэй да Бога, чым многія іншыя гарады, зараз давядзецца яму развітацца з армейскімі таварышамі, з любімым Шахам, які выхоўваў яго з малых гадоў, і з белабародым візірам Машдалі, якому ён быў абавязаны да скону. Так, ён пойдзе да візіра Машдалі. Калі патрэбна будзе, расплачацца перад ім наўзрыд. Са шкадаваннем і горыччу папросіць у яго прабачэння, «я раб твой наvekі, ты ж быў для мяне як бацька», скажа. Скажа, што любіць яго — свайго прыёмыша — болей, чым сына свайго... І даверыць святло вачэй сваіх, прыёмыша свайго, візіру Машдалі. Стане ўпрошваць яго, каб той перадаў ягоную ніжэйшую просьбу Шаху, сам жа ён не асмеліцца звярнуцца адразу да Яго міласці. Толькі б не разгубіцца, не збаяцца пад неўразумелым паглядам візіра Машдалі, паспрабаваць супакоіць гэты яго цяжкі дапытлівы позірк, разгледзець, разгадаць, што крыецца ў яго вачах, а потым...

Потым вернецца ён на гэту ціхую, брукаваную, вузкую, як птушыная шыя, вулачку, што бяжыць уверх, падымаецца над домам, у якім ён жыве, і невядома, дзе заканчваецца. А там... Ён спачатку давядзе да шаленства прыгажуню Пярнісу, якая з трапяткім сэрцам чакае ад яго радасных вестак. «Не, не адпусцілі. Кажуць, прыйшоў з войскам — і вярнуцца павінен з ім. Наперадзе іншыя паходы...» Як успрыме гэту вестку прыгажуня Пярніса, і якую яшчэ гульнію ён задумае — аднаму Богу вядома. Ён раскрыве праўду толькі пасля таго, як яна добра памучаецца, пакрыўджаная, накрычыцца на яго, пасля таго, як ён удосталь нацешыцца з яе адчаю. Але якую праўду ён збіраецца ёй паведаміць? У чым заключаецца гэта праўда, ён і сам не ведаў. Можа, гэта праўда спачывае ў глыбіні, поўных здзіўлення, неспакойных вачэй візіра Машдалі, ці гэта праўда хаваецца ў яго асцярожных словах: «Гляну, што можна зрабіць, нават не ведаю, як асмелюся паведаміць гэту навіну Яго вялікасці», а можа, праўда заключаецца ў рашэнні Шаха, рашэнні, якога той яшчэ не прыняў?! Але, дзе ж праўда?! Ясным было толькі адно — і, магчыма, гэта і было праўдай — ён ужо сам усё рашыў для сябе, і разам з войскам вяртацца не будзе. Ці не ў гэтым на самай справе заключалася праўда? Калі праўда не ў яго асабістым рашэнні, дык тады ў чым жа яшчэ?!

З хваляваннем у сэрцы Мамедкулі пачаў абдумваць вынікі свайго намеру. Як усё-такі распарадзіцца Яго вялікасць з гэтай просьбай?! Змрочныя думкі

* Заканчэнне. Пачатак у № 9, 2011 г.

раздзіралі яго. Ён прыпомніў грозны загад Шаха, які Яго вялікасць аднойчы прадыктаваў свайму пісару: «Пішы, Мірза Садрадзін, пішы. Напішы, што ўсяго за дзве гадзіны ўзялі гэты вялікі горад і ўсіх непакорных тут паставілі на калені. Але, хай ведае ўсё войска, жыхары горада — нашы браты і сёстры па веры. Яны збіліся са шляху, і мы далі ім урок. Цяпер яны возьмуцца за розум, гэта наша краіна, і яны — свой для нас народ, так што не можа быць і гутаркі пра грабежніцтва і беззаконне. Калі будзе хто займацца грабежніцтвам, калі на некага паскардзяцца, хай гэты воін ці самі воіны, не дачакаўшыся таго, што я скажу, самі адправяцца ў распараджэнне ката Мамедкулі, ён ведае, што з імі рабіць, ён пакарае іх». Гэтак Шах дыктаваў Мірзе Садрадзіну, які не адрываў вачэй ад пяра, і дадаў яшчэ нешта: «А цяпер вось што напішы! Калі хто намерыцца застацца, прыжыцца ў гэтым скароным горадзе, без усякіх сумненняў: увесь яго род, усе яго нашчадкі панясуць вялікія страты.

Таму што тут нават паветра, якім мы дыхаем, згінаецца ў тры пагібелі. І паветра, і камяні, і вада, і хлеб, і нават малое зерне — усё-ўсё, што зазнала паражэнне, ужо вылегчана. Толькі таму, хто ні ў што не ставіць мяне і нашу перамогу, можа прыйсці ў галаву такая думка».

* * *

Вестка пра тое, што Мамедкулі звярнуўся да Шаха з такой страшнай просьбай, разышлася быццам па паветры, з вуха ў вуха, з хаты ў хату, дзясятнік раскажаў дзясятніку, сотнік — сотніку. Усе вяльможы, усе ўплывовыя асобы, начальнікі атрадаў замерлі ў чаканні: як жа, якім чынам пакарае Шах свайго любімага ката і ці пакарае ўвогуле?! А раптам кат Мамедкулі ўсё ж здзейсніць сваю дзёрзкую мару і застанецца ў гэтым горадзе, не вернецца назад разам з войскам, раптам Шах заплюшчыць вочы на яго нечаканую і дзіўную выхадку... кожны вытлумачваў гэту падзею па-свойму.

Аб тым, якое рашэнне прыняў Шах, на працягу некалькіх дзён ніхто нічога не паведамляў Мамедкулі. Бедны кат затаіўся ў трывожным няведанні. Вядома ж, ён здзейсніў ракавую памылку, але выправіць яе ўжо нельга было. Ён падумаў: «У войску Шаха ёсць чалавек мне на замену — Шахвэрэн... Дасць Бог, Шах змілуецца, адпусціць мяне. Спадзяюся на цябе, мой Божа!» Тое, што было ў Мамедкулі ў галаве, міжволі зрывалася і з яго языка. У яго быў памочнік, стары раб, з якім ён часта раіўся, дзяліўся сумненнямі, раскрываў душу. Гэты верны стары раб, кожны раз размаўляючы з Мамедкулі, ківаючы чорнай галавой, паўтараў апошнія яго словы, кожны раз «было не было, трэба спадзявацца на Бога», паўтараў, а потым замаўкаў. І кожны раз з цьмяных, пранізаных страхам вачэй старога нязменна скочвалася сляза, ён шкадаваў Мамедкулі, прыкіпеў да яго сэрцам, акрамя Мамедкулі не было ў яго ва ўсім свеце з даўняе пары ніводнай роднай душы.

Упершыню, даведаўшыся аб чым вядзецца гутарка, стары надоўга змоўк, шмат часу прайшло, пакуль ён, нарэшце, расціснуўшы перасохлыя вусны, прамовіў: «Дай Бог, каб усё абышлося». Але сказаў гэта так сумна, што сэрца ў Мамедкулі зайшлося, і з таго часу ён зарокся не гаварыць аб гэтым ні з кім увогуле. Што ж тут зробіш, хіба ў яго ёсць выйсце, акрамя таго як сядзець і чакаць рашэння, якое прыме Шах? Няма...

Візір Машдалі, выбраўшы момант, давёў да Шаха ніжэйшую просьбу ката Мамедкулі, і так пашкадаваў аб гэтым, што нават не мог прыпомніць, ці адчуваў калі-небудзь раней падобнае пачуццё. Пасля доўгі час дакараў сябе за гэта, каяўся. Яго словы мелі страшны вынік, здавалася, быццам вочы Яго

міласці вырвуцца з арбіт, паляцяць і, як пчолы, уджаляць вочы візіра. Лоб Шаха перасякалі глыбокія маршчыны. Гэта быў нечаканы для яго ўдар. І ад каго — ад яго слугі, ката Мамедкулі, да якога ён, сам таго не хочучы, з цягам часу прыкіпеў душой. Гэтыя абставіны ўдзесьцярылі гнеў і ярасць Шаха. Голас яго раптоўна асіп:

— Так... Рана ці позна гэты кат павінен быў выявіць сваё кепскае паходжанне, і ён зрабіў гэта. Шкада, вельмі шкада... значыць, служэнне нам ён лічыць ніжэй за сваю годнасць. На што і на каго спадзяецца гэты дзёрзкі выскачка, можа, ты ведаеш, візір?! Ты не можаш не ведаць, хіба не тваім чалавекам быў гэты бязродны, ты не забыўся, як пасадзіў яго на нашу шыю. Павесіць яго трэба было яшчэ тады, павесіць, а што зрабілі мы? Узялі яго на службу, чалавекам зрабілі. А ён нам так аддзякаваў... Што ж здарылася, як такое магло стацца? Калі ў паходзе збягае кат, калі ўсе пабягуць, хто куды пажадае, чаго ж нам тады чакаць?! Калі ўсё так, навошта я вам патрэбен? Ну, што міргаеш, маўчы, маўчы, будзе лепш, калі ты ўвогуле праглынеш свой язык, хіба ў цябе ёсць што сказаць?! Хіба я гавару няпраўду, візір? Няўжо ты думаеш, што я забыўся гісторыю яго жыцця?! Хіба не ты з асаладай расказваў казкі пра яго геройства ў маладосці, пра тое, як ён хаваўся ў гарах?! Ён жа сваю маці... адправіў на той свет, ці не так?! Чым жа ён аддзякуе мне за маю дабрыву?! Эх... ведаеш, хто ва ўсім вінаваты? Вядома ж, я. Ты закапаўся ў сваё маўчанне, як мыш у крупы. А што табе яшчэ застаецца?! Так, я вінаваты, я адзін ва ўсім вінаваты.

— Не гавары так, святло маіх вачэй, не гавары, рану за ранай наносіш ты мне проста ў сэрца, ды буду я ахвярай тваёй. Што мне адказаць табе, табе, хто для мяне стаіць нараўне з самім Богам? Адкуль было мне, беднаму, ведаць, што ён будзе такім нядобранадзейным, што ён — сабачае насенне, ускормленае малаком сучкі, але я павінен быў ведаць. Не, віна цалкам мая, і я гатовы буду панесці любое пакаранне, ды буду я тваёй ахвярай. Ісціну ты сказаў, ён, гэты бязродны нягоднік, нахабнік, збіўся з дарогі. І як жа гэта я за такога прасіў цябе! — Візір Машдалі адчуў, як халодны пот на яго спіне сцякае да самых пят. Глянуўшы краем вока на візіра, Шах не стаў яго больш слухаць, гнеўна працягваў:

— І гэты акаянны здраднік, бунтар яшчэ просіць за сына Шахвядзі, ці не так. Ён яшчэ мае нахабства ўказваць мне, што рабіць, каго браць на службу да сябе... Што ж, візір! Я не жадаю больш губляць свой час на яго. Так... Трэба прыпадаць яму ўрок. І гэты ўрок будзе навукай усім астатнім. Падыдзі бліжэй, навастры свае вушы, слухай уважліва.

На гэтых словах ці не завалакла вочы Шаха непраглядная зімняя ноч? — завалакла... Вочы Шаха застылі ад холаду, замерзлі яго бяздонныя вочы. І тое, што цяпер Шах гаварыў візіру Машдалі, злятала з яго вуснаў, яно вылівалася проста з яго зрэнак...

* * *

У той жа дзень вечарам, вяртаючыся ў свой асабняк з шахскага палаца, візір Машдалі заходзіўся ад таго, што сціснула ў грудзях, яму не хапала паветра, але адначасова ён адчуваў і страх, і нясмелую радасць. Ён уратаваўся ад гневу Шаха — гэтаму, вядома ж, быў бязмерна рады, за што і ўзносіў хвалу Богу. Але візір Машдалі памятаў таксама і тое, што хутка Мамедкулі, як і звычайна, прыйдзе да яго даведацца, ці няма адказу ад Шаха на яго просьбу. Ён ціха прыходзіў кожны дзень і ціха сыходзіў, сёння таксама абавязкова прый-

дзе. Увайшоўшы ў дом, візір на ўсякі выпадак паклікаў фарраша і загадаў яму, каб той сёння вечарам нікога не пускаў у двор, асабліва тых, хто хоча бачыць яго, каб гаварыў, што ў візіра моцна баліць галава, жар, што ён прастудзіўся, мусіць, і збіраецца легчы ў ложка. Затым, падумаўшы, візір дадаў: «Учарашнія слугі зараз адпачываюць, дык ты іх падымі, хай будзе сёння паболей прыслугі ў доме і ў двары, а дзверы і вокны зачыніце зараз жа».

Аздаўшы распараджэнні, візір Машдалі накіраваўся ў адзін з самых аддаленых пакояў, увайшоўшы ў пакой, ён неяк дзіўна ўздыхнуў, і адначасова з гэтым сіплым уздыхам у яго вырваўся з памяці забыты ўспамін, падобны да ўзору старых дываноў, і ўстаў перад вачамі, быццам наяве. Памахваючы рукой, быццам сляпы, што расейвае вакол сябе дым, ён прагнаў гэты няпрошаны ўспамін, сам разаслаў для сябе пасцель і акунуўся ў яе цяпло, не распранаючыся. Накрыўся шарсцяной коўдрай так, што нават макушкі было не відаць. Няўжо ён сказаў праўду фаррашу? Толькі цяпер ён адчуў, што і на самай справе ў яго жар, яго стала злёгка калаціць. Але гэтыя дрыжыкі маглі быць выкліканы хваляваннем, якое ён адчуў, пачуўшы рашэнне Шаха. Ліхаманка хвалямі то адводзіла яго памяць да нядаўняга ўспаміну, то, пужліва адштурхоўваючы яго, прыводзіла зноў у мяккую пасцель, пад шарсцяную коўдру.

* * *

Вось што прыпомніў ён, як у час трызнення. Адноўчы нукер далажыў візіру, той ужо збіраўся легчы спаць, што нейкі чалавек стаіць ля дзвярэй і дабіваецца сустрэчы з ім, намерваючыся пагаварыць аб нечым вельмі важным.

— Ён даволі малады, ага, увесь аброслы, з вялікай барадой, вочы ледзь бачны з-пад доўгіх валасоў, нечым падобны да збеглага ці нават разбойніка. Ніяк не адчапіцца ад яго, клянецца, быццам ты ведаеш яго.

— Хто ён, як яго завуць? — Візір запытаў машынальна, не ўдумваючыся ў словы слугі.

— Гэтага не ведаю, ага, ён не сказаў. Даведацца?

— Не, прывядзі яго сюды, паглядзім, чаго ён хоча. Хто б ён ні быў, раз звярнуўся да нас, значыць, у гэтым была неабходнасць. Прывядзі, хай сам раскажа.

Услед за нукерам у пакой візіра Машдалі ўвайшоў статны, дужы малады мужчына, яго доўгія валасы і барада былі якраз як у дэрвішаў. Візіру ён нікога не нагадваў, хаця той уважліва агледзеў яго.

— Хто ты, чым займаешся? З якога ты роду? — пацікавіўся візір Машдалі.

— Ты ведаў майго бацьку-нябожчыка, ага. Мой бацька быў сарванам у караване Шаха.

Візір Машдалі толькі хацеў сказаць «Назаві імя твайго бацькі», як раптам штосьці паплыло ў яго вачах: фігура панурага, валасатага маладога мужчыны, які стаяў перад ім, быццам раздваілася, і ён імгненна пазнаў у тым цені, што аддзяліўся, другая свайго дзяцінства і маладосці сарвана Гадзіргулу. Гадзіргулу быў усё тым жа — рослым, дужым, з ласкавым выразам твару, — якім ён і запомніўся Машдалі. Ён ціха стаў збоку і глядзеў на Машдалі даверлівым, пільным, крыху пакрыўджаным і сумным позіркам. Прайшло імгненне ці нават вечнасць... Візір Машдалі з ньючым сумам у сэрцы ўтаропіўся ласкавым позіркам у свайго далёкага сябра, нарэшце яны развіталіся вачамі, і цень сарвана Гадзіргулу падаўся ў бок свайго сына, лёг на яго, растварыўся ў ім.

Візір Машдалі на адным дыханні не запытаў, а сказаў упэўнена:

— Мамедкулі, гэта ты?!

— Так, я.

— Цяпер я пазнаў цябе. Што прымусіла цябе прыйсці ў такі позні час?

— Прыйшоў, каб прыпасці да тваіх ног. Хачу жыць, не хаваючыся, як дзікі звер. Здаюся. Не склаўся мой лёс. Але ўсё было не так, як прыпісваюць пагалоскі...

— Што ж прыпісваюць табе, Мамедкулі? Падыдзі бліжэй, прысядзь. З ежы, пітва бяры ўсё, чаго душа жадае.

— Не, дзякуй. Не хочацца нічога. Выслухай мяне, даволі будзе і гэтага. Выслухай і рашы — вінаваты я ці не, ты скажы... Табе давяраю маё жыццё.

Візір Машдалі, вядома ж, чуў аб тым, што Мамедкулі падаўся на ўцёкі. Але не ўяўляў сабе нават у агульных рысах, як і чаму такое магло атрымацца. Нямала плётак і чутак ахутвала жыццё бегляка, праўда пра тое, што здарылася з ім, была забытана так, што нават не ўяўлялася магчымым ухапіцца хоць за якую-небудзь яе нітачку. Стаўшы бегляком, Мамедкулі доўгі час не падаваў аб сабе ніякіх звестак, так і балбаталі пра яго, што каму ў галаву прыйдзе. Але адна справа, калі пра яго гаварылі іншыя, а тое, што ён сам загаварыў — зусім іншая рэч. Калі Мамедкулі, нічога не ўтойваючы, раскажаў праўду аб сабе, візір не мог адарваць вачэй ад юнака, якога ведаў з дзяцінства, цяпер перад ім сядзеў чалавек, які выглядаў куды старэйшым за свой узрост. Ад гісторыі гэтага няшчаснага юнака валасы ўсталі дыбам у Машдалі.

Мамедкулі, без сумнення, гаварыў усё, як ёсць, шчыра дзяліўся сваімі думкамі, гаварыў, апусціўшы галаву, няспешна, без усякага бачнага хвалявання. А візір Машдалі цяпліва слухаў яго. Гісторыя ж заключалася ў наступным. Бацька Мамедкулі, сарван Гадзіргулу, вярнуўшыся аднойчы з доўгага паходу з караванам на радзіму, у той жа дзень вечарам у сваім доме быў забіты разбойнікамі. Добрым ён быў чалавекам, ціхім, жыццё яго працякала ў вандроўках па розных землях. Забытаная, цёмная аказалася гэта справа. Шапталі людзі, што яго забойства проста прыпісалі разбойнікам. Па іншых звестках, праваднікі каравана, з якімі Гадзіргулу разам ішоў з самой Аравіі, паквапіліся на яго грошы і тавары і, прабраўшыся ў дом, забілі яго. Аднак крыху раней ён, адчуўшы нядобрае, паспеў вывесці тады яшчэ малалетняга сына Мамедкулі праз заднія дзверы ў двор. Забойцы, расправіўшыся з Гадзіргулу, потым быццам бы падверглі нябачным катаванням яго жонку, патрабуючы ад яе ўказаць месца, дзе схавана золата, але ім не ўдалося дабіцца свайго. Яна аказалася хітрэйшай і сумела падмануць іх. Вырваўшыся з рук разбойнікаў, жанчына збегла да суседзяў, у дом купца Забулы, стрыечнага брата мужа. Праляталі гады, але чуткі пра гэта зладзейства прадаўжалі па-ранейшаму бударажыць людзей. Як тыя пчолы, што лятуць на кветкі, чуткі гэтыя, нарэшце, даляцелі і да вушэй Мамедкулі, калі ён ужо быў падлеткам. Тады ж яму і адкрылася тайна таго, чаму загінуў яго бацька. Выявілася, што гісторыя пра рабаванне і забойства Гадзіргулу пагоншчыкамі каравана, а таксама іншыя падобныя байкі — усё гэта хлусня чыстай вады, пустая балбатня. Праўда заключалася ў тым, што забойства мужа падстроіла яго ўласная жонка, згаварыўшыся з тым самым сваяком Гадзіргулу, аднавокім купцом Забулой. Ды і як было не падрыхтаваць для няшчаснага пастку... Уступіўшы ў прылюбадзейства, са страхам чакалі палобоўнікі яго вяртання дадому, баючыся таго, што вестка аб іх распусце, а гэта яшчэ ў адсутнасць Гадзіргулу выйшла наверх, дойдзе і да яго. Баяліся яны не марна. Родныя, суседзі прыкмецілі іх частыя сустрэчы, тое, як яны прабіраліся тайком з аднаго двара ў другі, і сталі небеспадстаўна падазраваць парачку.

Нарэшце і да Мамедкулі, у той час падлетка ўжо, дайшлі гэтыя плёткі. З той пары ў яго з галавы не выходзіла здрада маці. Ён доўга цяплеў, у думках

прыкідваў усё, і вось аднойчы перад сном звярнуўся да маці, якая ў іншым пакоі ўжо збіралася легчы спаць, сказаў нязвычайна хрыплым голасам: «Піць хочацца, прынясі мне вады». Калі жанчына ўзяла ў рукі збан і выйшла ў двор, Мамедкулі тайком пайшоў услед за ёй, падкраўся да яе ззаду якраз ля каладзежа. Маці, якая стаяла да яго спінай, у апошні момант, адчуўшы нечую прысутнасць, павярнула галаву, і, убачыўшы нечакана сына, які з’явіўся невядома адкуль, схамянулася ад перапалоху. «Мамедкулі, гэта ты?» — чамусьці разгублена запытала яна, але яе пытанне растварылася ў начным паветры. Яна яшчэ раз уважліва паглядзела ў яго цвёрды, як камень, твар, і, усё зразумеўшы, задумалася на імгненне, больш нічога не сказала. Толькі асуджана, са смуткам паспела шапнуць: «Ла іляха ілялах... Няма іншага Бажаства, акрамя Бога адзінага...» У тое ж імгненне адным рэзкім ударам Мамедкулі штурхнуў яе ў калодзеж. Не выдаўшы ні гуку, яна знікла з вачэй... Адразу ж, не марудзячы, не думаючы аб тым, што нядаўна здзейсніў, Мамедкулі знайшоў схаваныя бур’яном маленькія патайныя дзверы, якія вялі з іх двара ў суседні, і дзверы, хоць і з цяжкасцю, але бяшумна адчыніліся. У тую цёплую летнюю ноч Забула бесклапотна спаў, расцяліўшы пасцель ля самай сажалкі ў садзе, яго адрывісты храп быў чуцен здалёк, палохаючы пужлівыя кусты руж, што выстраіліся ўздоўж агароджы. Мамедкулі з усяе сілы па самую рукаятку ўсадзіў кінжал проста ў яго сэрца. Перад тым, як душа Забулы накіравалася з тленнага цела ўвысь, прабіраючыся праз вочы, ён са здзіўленнем шырока расплюшчыў іх, убачыў над сабой цёмны твар Мамедкулі, глыбока, булькаючы крывёй, уздыхнуў, як ні намагаўся, збіраючы рэшткі сілы, прыпадняць галаву не змог, у ім хапіла жыцця толькі на тое, каб усміхнуцца. Нават смерць не сцёрла гэту апошнюю ўсмешку на яго вуснах.

* * *

Прайшло шмат дзён пасля тых крываваых падзей. Ці было што чуваць за гэты час пра Мамедкулі? Не, не было... ён пусціўся на ўцёкі, сышоў у горы, згубіўся, схаваўся ад усіх, асобныя гады яго жыцця праляцелі хутка, а нейкія цягнуліся марудна, лёс бегляка састарыў яго. І вось цяпер ён сядзіць перад ім. Што патрэбна ад шахскага візіра гэтаму гаротніку?

— ...Не хачу больш хавацца, хачу паступіць на службу да Шаха, заступіся за мяне перад Яго вялікасцю, дзеля майго бацькі, ён цябе паслухае. — Гэтымі поўнымі мальбы словамі Мамедкулі закончыў свой нялёгкі расказ, на імгненне падняў галаву і, зірнуўшы ў здзіўлены твар візіра, зноў апусціў яе, змоўк.

Узнікла насцярожаная цішыня. Візір Машдалі, паразважаўшы пасля расказа юнака, нарэшце, ачуўся ад дум і запытаў у яго:

— Ты гаворыш аб службе ў Шаха, але якую службу ты маеш на ўвазе?

Ад яго адказу валасы зашавяліліся на галаве ў візіра. Мамедкулі сказаў:

— Я стаў бы катам, ага.

Вымавіўшы гэту фразу на адным дыханні, ён нарэшце адчуў палёгку а тое, што Мамедкулі сказаў потым, прызначалася больш яму самому:

— Я стаміўся бадзяцца, ад блуднага жыцця ў гарах, надакучыла... Днём і ноччу... Мне не даюць спакою цені. І ад гэтых крыважэрных ценяў мне няма ратунку, нават у пякельнай начной цемры яны мазоляць вочы, не даюць спакою душы... малю цябе аб заступніцтве, ты быў дабрадзеям і сябрам майго бацькі, дзяліў з ім хлеб. Бог ведае, а цяпер ведаеш і ты, няма на мне віны за мае справы... Клянуся, чысты я і перад Богам, і перад Шахам, і перад людзь-

мі. Хіба мог я адплаціць чорнай няўдзячнасцю бацьку майму, кармільцу? Кожную ноч ён сніўся мне. «Дзіця маё, хіба ты не сын мне, як ты можаш спакойна спаць начамі? Калі забойцы твайго бацькі кладуцца ў яго пасцель, топчуць яго годнасць, апаганьваюць яго памяць, як ты церпіш усё гэта, сыноч Мамедкулі?» — пытаўся дух бацькі ў мяне. А пасля таго... ён не сніцца мне больш, ні аб чым больш не пытаецца. Мусіць, знайшоў спакой.

Сэрца візіра Машдалі памякчэла. Праводзячы хлопца, ён паабяцаў яму, што як толькі надарыцца выпадак, закіне слоўца за яго Шаху. «Можа, што-небудзь ды атрымаецца?» — запалыя вочы Мамедкулі заблішчалі. «Прыйсці мне па адказ праз два дні?» — запытаў, і, пачуўшы: «Прыходзь», — ён з надзеяй у сэрцы, узносячы малітву Богу за дабрабыт візіра, выйшаў з яго дома.

* * *

Шмат пазней, калі візір Машдалі змог сваімі вачамі ўбачыць работу Мамедкулі, ён спачатку быў уражаны яго стараннасцю і руплівасцю. Але здзіўленне візіра знікла пасля таго, як да яго вушэй даляцелі словы старога нявольніка — памочніка Мамедкулі. Вось што сказаў стары, падручны ката: «Тое, з якой стараннасцю і пылам карае гэты чалавек вінаватых і не вінаватых, адсякае галовы, душыць дзяцей, дазваляе яму забыцца пра свае пакуты, а ён зведаў страшэнныя пакуты, нялёгка вытрымаць такое. І вось ён вядзе гульнію з жыццём і смерцю, карае, катуе людзей, разганяючы цемру сваёй адзіноты, спароджанай гэтымі пакутамі, жадаючы пазбавіцца ад гора, калі ад такога можна пазбавіцца...»

Стары нявольнік быў чалавекам бывалым, пачуўшы гэтыя яго словы, візір Машдалі прыкусіў палец і падумаў: «Мусіць, у гэтым ёсць нейкая ісціна».

Раздзел XII

«...Госпадзі! Бог мой мілы, памажы... Памажы, каб усё на гэтым свеце прадаўжала свой шлях па прызначаным рэчышчы — рэкі, як і заўжды, цяклі зверху ўніз, дрэвы, травы, кветкі цягнуліся да сонца, дажджы падалі з неба на зямлю, а не наадварот, цені, спадарожнікі святла, рухаліся следам за людзьмі, у каханні былі тысячы імёнаў і назваў, жыццё папярэднічала смерці, і ні адна жывая душа не збілася з таго шляху, што вядзе ад пачатку да канца...»

О Госпадзі, памажы, каб хвіліны, гадзіны і дні не гублялі сваёй раўнамернай хады, не аспрэчвалі першынства паміж сабой, не ўстройвалі таўханіну, а, наадварот, акуратна і церпяліва рухаліся ўслед адно за адным...»

Паглядваючы на вуліцу праз акно з пакоя для гасцей на другім паверсе дома Караванбашы, чараўнік Сайях мармытаў сабе пад нос вірд і ўсялякі раз пераконваў сябе ў тым, што ход часу не парушалі пакуль ніякія змены і катастрофы. Што хвіліны і гадзіны змяняюцца суразмерна няспешным поступам вартавых, што з аголенымі мячамі ў руках крочаць узад-уперад перад палацам Шаха. Нічога нідзе не адбывалася. І неба ўсё ніяк не афарбоўвалася ў той самы колер, якога чакае чараўнік Сайях і які так неабходны яму. Калі б яго самога запыталі, што гэта за колер, на які толькі глянуўшы, ты можаш прыступіць да вядзьмарства? — ён бы не змог толкам адказаць. Ён адчуе патрэбны колер нутром. Сэрца падкажа яму — вось яно, прыйшло доўгачаканае імгненне, гадзіны і хвіліны зліліся разам, час узрушыла навальніца, і на небе адбілася

танальная палітра гэтай буры, увесь небасхіл ахоплены гэтым... як бы тут сказаць... Ён і сам не ведаў, якімі словамі можна перадаць гэты колер... Не ведаў, як адважылася неба запаліцца гэтымі неймавернымі фарбамі, як магло такое здарыцца...

* * *

Часам чаканне бывае лепшым за тое, чаго чакаеш... Ночы ў чаканні — ночы доўгія, ночы салодкія... у адну з такіх начэй Хаджа Ібрагім ага і чараўнік Сайях сядзелі насупраць адзін аднаго, твар у твар, скрыжаваўшы ногі і абапёршыся локцямі на мяккія падушачкі. Сядзелі на яркім рознакаляровым дыване ў пакоі, дзе размясціўся чараўнік. Хаджа Ібрагім ага нават дыхаў з асцярожнасцю, баючыся разладзіць думкі мага, і таго, што іх размова можа абарвацца. А размова гэта была для Хаджы страшэнна цікавай.

— ...Ты ведаеш праўду. Пасля пагібелі Ак дэрвіша яго вучні скончылі жыццё самагубствам. Так, гэтае самагубства звязана са смерцю нашага Устада, яго пагібель нанесла смяротную рану нашым сэрцам. Самагубства вучняў збятэжыла членаў Вялікага Саюза Духавенства, яны захацелі выявіць сапраўдную прычыну таго, чаму маладыя людзі вырашылі паквітацца з жыццём. Сейід Сары пажадаў убачыць мяне, і мяне прывялі да яго. Гэта быў ужо не той уплывовы, агнядышны член Вялікага Саюза Духавенства Сейід Сары, які, выпучыўшы грудзі, некалі супрацьстаяў Ак дэрвішу, перада мной сядзеў паніклы, нямоглы, з мітуслівымі неспакойнымі вочкамі раб Божы, на маршчыністым твары якога выступалі буйныя кроплі поту. Я стараўся праясніць яму ўсё, што было незразумелым. А ён з настырнасцю ў голасе вась пра што запытаўся ў мяне:

— Чаму ж ты не пайшоў услед за Настаўнікам і сваімі таварышамі? Не замахнуўся на сваю душу?

— Мая душа не належыць мне. Душу дае Тварэц, ён і забірае яе.

— Мне падабаецца твой адказ. Я звязваю з табой пэўныя спадзяванні. Трэба, каб ты адмовіўся ад Ак дэрвіша перад Вялікім Саюзам. Зробіш?

— Я адмоўлюся ад яго вучэння. Яшчэ што?

— Ты павінен адмовіцца і ад таго, што быў яго вучнем...

І тады я прамаўчаў.

— Чаго ты маўчыш? — Мітуслівыя вочы Сейіда Сары ніяк не маглі засяродзіцца на маім твары.

* * *

У першую ж ноч пасля таго, як я пакінуў краіну Чэрхі-фелек, мне прысніўся сон. Прыснілася, быццам белае адзенне аднаго з дваццаці трох вучняў, што кінуліся з абрыву дзеля помсты, перад тым як упасці на зямлю, ператварыліся ў крылы, і ён, імкліва падняўшыся ўвысь, аказаўся проста перада мной, там, дзе я загаіўся. Ён быў адным сярод тых, каго я па-сапраўднаму любіў, ён быў маім сябрам. І Ак дэрвіш заўсёды з асаблівай цеплынёй ставіўся да нас абодвух. Гэты чалавек так сказаў мне ў сне:

— Тое, што ты не паляцеў разам з намі, безумоўна, мае нейкі сэнс. І табе таксама вядома, што на самай справе Ак дэрвіш памёр толькі целам, а не душой. Цяпер яго душа зноў нарадзілася, нарадзілася ў іншым целе і ў іншым месцы. Сэрца яго ўжо б'ецца. Прыслухайся, ты распзнаеш біццё гэтага сэрца.

Тут я раптам зразумеў, што з самага пачатку майго сна ў небе над галавой так і грукоча — «тах... тах-тах...», і шум гэты ніяк не сунімаецца. А ён прадоўжыў:

— Ты павінен шукаць яго і знайсці...

— Але як і дзе? — здзівіўся я.

— Заклінаю цябе духам святой Рабіі. Ты будзеш ісці дзень за днём, куды ногі цябе павядуць. І кожную ноч табе будуць сніцца дзіўныя, незвычайныя сны. Гэтыя сны накіруюць цябе з вёскі ў вёску, з аднаго горада ў другі, з дзяржавы ў дзяржаву. Але надыдзе ноч, калі табе нічога не прысніцца. Гэта і будзе азначаць, што ты дабраўся да патрэбнага месца, прачнуўшыся раніцай, ты ўбачыш Устада побач з сабой.

— Ubачу Ак дэрвіша?

— Так, іменна яго!

— Але як я даведаюся, што гэта ён? Якім чынам адбудзецца наша сустрэча?

— Калі ты, прачнуўшыся, убачыш яго побач, ён скажа табе: «Міласці просім...», а ты падхопіш і прадоўжыш словамі: «З добрасцю...»

— Міласці просім.. з добрасцю?... — паўтарыў я, а мой сябра прашаптаў:

— Пара, мне, пара адыходзіць. А то яны вось-вось упадуць на дно прорывы... Ты, вядома ж, зробіш усё, як я сказаў. Але ведай, важна, каб ты ведаў — ён сам хоча, каб усё адбылося іменна так.

Сказаўшы гэта, любімы мой сябра ў апошні раз паглядзеў на мяне, яго белае адзенне зноў напоўнілася ветрам, і ён паляцеў каменем, як забітая птушка, уздоўж абрывацістага схілу ўніз, уніз... І знік...

Ледзь дачакаўшыся раніцы, я яшчэ да світання, абапіраючыся аб посах, у адной кашулі пакінуў той ненавісны горад. Я ішоў туды, куды вялі мяне ногі. І, сапраўды, гэта падарожжа цягнулася доўга-доўга...

* * *

Тут чараўнік Сайях зрабіў перадышку і на некаторы час акунуўся ў цёмныя нетры сваіх думак. Хаджа Ібрагім ага не адважыўся нават пікнуць, ён таксама маўчаў. Нарэшце, абрываючы пакутлівую паўзу, Хаджа, пасмялеўшы, усё-такі ціха запытаў:

— І ці знайшоў яго?

Чараўнік адказаў коротка, рашучым голасам:

— Вядома ж, знайшоў...

— Мусіць, ты нямала нацярпеўся на гэтым шляху?..

— За тое, што застаўся ў жывых, нямала выпрабаванняў выпала на маю долю. Але я быў поўны рашучасці выканаць абяцанне. Я ўсё роўна знайшоў бы яго, чаго б мне гэта ні каштавала. Я павінен быў папрасіць у яго прабачэння за мой грэх. Нягледзячы на тое, што ў час маёй апошняй размовы з Сейідам Сары, той сказаў мне наступныя словы: «Ведай, на табе няма ніякай віны. Ты проста не вытрымаў таго, як вера наша ўвайшла ў тваё сэрца і акрыліла на гэта здзяйсненне. Не мучай сябе, калі хто і вінаваты, дык гэта вандроўнік, што назваў сябе Ак дэрвішам. Гэта ён зачараваў сваіх вучняў любоўнымі чарамі. Ён нават не тутэйшы, род яго паходзіць з так званай Нябачнай гары...»

— Што за Нябачная гара, чаму адтуль? — не хаваючы цікаўнасці, запытаў я.

Сейід Сары маўчаў. Здавалася, ён не мог вырашыць, адкрываць мне гэту тайну ці не. Вочы яго зноў забегалі, ён з вялікай цяжкасцю адолеў сумненні, і паступова позірк яго зацвярдзеў, і ён загаварыў:

— Далёка-далёка адсюль ёсць адзін вельмі дзіўны край. У нейкі момант ён то знікае з людскіх вачэй, то зноў з’яўляецца пасля. Ніхто не можа растлумачыць, як здараецца, што такая вялікая краіна, гарады, дарогі, сцежкі, вёскі, знікаюць з поля зроку. І, з’явіўшыся зноў, праз пяць, дзесяць ці нават пяцьдзясят гадоў, прадаўжае жыць сваім звычайным жыццём, так, быццам нічога і не адбывалася. Жыхары тых мясцін самі не ведаюць, калі і як іх край знікае, дзе ён хаваецца, на небе ці на зямлі, і ў які момант паказваецца зноў. Паблізу ад іх сталіцы, побач з дарогай, што вядзе ў горы, знаходзіцца цясніна, а на другім баку дарогі размясцілася гара. Але на самай справе ніхто не ведае і таго, ёсць там гара ці не, таму што і гары нідзе не відаць. Тыя смельчакі, што рызыкуюць узабрацца па схіле гэтай гары на яе вяршыню, быццам бы ступаюць у пусташце. Унізе ля гары ёсць даліна, якую называюць Далінай Чараўнікоў. Ведзьмакі з усіх канцоў свету сабраліся там. І стварылі кола... Паміж сабой яны яго называюць Колам Цемры, і ўсе свае вядзьмарскія чары накіроўваюць на тое, каб прывесці цемру ў свет людзей. Калі кола замкнецца, магчыма, яны змогуць завяршыць задуманае. А пакуль што ў гэтага кола не хапае аднаго невялікага звяна... Уся магічная моц на зямлі сканцэнтравана ў той даліне. — Ён памарудзіў: — А цяпер паслухай уважліва, што я скажу:

— Ды гаварыце, я слухаю, — з нецярпеннем сказаў я, і Сейід Сары сумна прадоўжыў:

— Ак дэрвіш вярнуўся да сваіх вытокаў, да самага пачатку. Цяпер ён перасяліўся ў іншае цела і вярнуўся да нас. Зноўку з’явіўся на свет, быццам нованароджанае дзіця. Хіба ты не пазнаеш стук яго сэрца?

Сейід Сары замоўк і, навастрыўшы вушы, пачаў круціць галавой, імкнучыся ўлавіць гукі, якія былі чуваць толькі яму аднаму. Ва ўсякім разе, я нічога не пачуў.

— Вядома ж, ён перарадзіўся. Ён і з’яўляецца тым звяном, якога не хапае ў Коле Цемры ў Даліне Чараўнікоў. Калі гэта звяно замкне кола, мы прапалі. Увесь свет прыойдзе пад уладу магаў. На зямлі будзе ўладарыць Цемра, усталяецца апраметнае пекла.

— Як гэта здарыцца, ага? — узрушаны яго расказам, прамармытаў я.

— Вельмі проста. У сваёй кнізе «Гісторыя і падрабязнасці цудаў» Шэйх Асрары Імангятцэрміш піша, што апошнім цудам стала з’яўленне Карана, які любімы нам Прарок прыняў ад Алаха і падарыў усяму чалавецтву. Пасля гэтага няма больш месца для цудаў на зямлі. Калі ж усе сілы зла, аб’яднаўшыся, здолеюць сцерці з памяці людзей Каран, гэта і будзе апошнім цудам, пасля гэтага надыйдзе канец свету, чорная пялёнка ахутае ўсё навокал. Але ж менавіта Ак дэрвіш параконваў усіх нас: іменна таму што ў пачатку было Слова, то і ў канцы было Слова. Усё, кола замкнулася. І ніхто не адчуў гэтага... на гэтым месцы я набраўся смеласці абарваць яго гаворку:

— Што азначае, ага, твой выраз «у канцы было слова»? Ад Ак дэрвіша я падобнага выразу ніколі не чуў. Мы ж яшчэ на дайшлі да канца...

Сейід Сары з невыказнай журбой паглядзеў на мяне. Твар яго прыняў падзіцячы прасветлены выраз, вочы супакоіліся, позірк спыніўся ў адной кропцы — на маім твары, і так, гледзячы на мяне ва ўпор, ён адказаў:

— Ведаеш, мы проста пра гэта не даведаліся, ніхто не даведаўся... Ак дэрвіш не сцярпеў і сказаў аб гэтым услых...

* * *

Хаджа Ібрагім ага са здзіўленнем, раскрыўшы рот, слухаў чараўніка Сайяха, ў галаве ў яго зарадзілася пытанне, і ён задаў яго, калі Сайях замоўк, каб перавесці дыханне. І пытанне гэта ператварылася ў некалькі пытанняў адразу:

— Прабач, але калі, як ты гаварыў... Не, дакладней, як гаварыў Сейід Сары, наш край, жыхары наша краю то бачны вокам, то — не, як такое можа адбывацца? Я да сівых валасоў жыву ў гэтых краях, але ні разу не адчуў гэтага. І ніхто нічога такога не заўважаў. Значыць, бываюць часіны, калі мы нябачныя для ўсіх, хто нас акружае? Але куды мы знікаем? І чаму самі не адчуваем гэтага?

Напачатку Сейід Сары не ведаў, што адказаць Хаджы Ібрагім агу. Аднак Хаджа і не настойваў асабліва на гэтым, глянуўшы на Сайяха, які паціскаў плячамі, падумаў: «Э... адкуль яму ведаць, гэта ж словы Сейіда Сары, а не яго словы». Але чараўнік Сайях усё ж не збіраўся адмоўчацца, паразважыўшы, ён сказаў так:

— Па-першае, адкуль мы, ты і я, ведаем, гаварыў ён аб вашым краі ці яго словы адносяцца да іншай зямлі. Па-другое, а раптам і зараз людзей з гэтых мясцін, і нас з табой уключна, таксама ніхто не бачыць?! Па-трэцяе, можа быць, той нябачны край знаходзіцца ў ваколіцах Нябачнай гары... можа, цяпер якраз надыйшоў час, калі яго не відаць?!

* * *

...Хоць Хаджа Ібрагім ага і расказваў кожны вечар Караванбашы аб тым, чым займаўся на працягу дня чараўнік Сайях, гаспадар не вельмі ўдаваўся ў падрабязнасці таго, пра што яны гаварылі паміж сабой, аб чым і аб кім яны гутарылі. Хаджа Ібрагім ага заўсёды адчуваў патрэбу паўдзельнічаць у вучэбнай гутарцы і пагэтаму зараз думаў толькі аб тым, як бы было добра, калі б чараўнік затрымаўся ў гэтым доме найдаўжэй. Цікава, ці адшукаў ён свайго настаўніка ў Даліне Чараўнікоў, а можа, знайшоў іншага замест яго!? Бачыў ці не ён, Хаджа Ібрагім ага, гэтага чалавека, калі спускаўся ў даліну!? Яшчэ цікавей, што сталася з душой таго чалавека, у цэла якога ўсялілася душа Ак дэрвіша, куды яна падзелася?! Ці пазнаў Ак дэрвіш свайго даўняга вучня, чараўніка Сайяха?! Цяпер Ібрагім ага разумеў значэнне імені чараўніка. Ён стаў вандроўнікам — Сайяхам, каб знайсці Ак дэрвіша. І калі ўсё сапраўды так, дык тады...

* * *

Так праляцела яшчэ некалькі дзён. Але аднойчы раніцай, калі Хаджа Ібрагім ага, трымаючы ў руках паднос са сняданнем, увайшоў у пакой чараўніка, ён убачыў, што Сайях ужо ўстаў з пасцелі, апрануўся і цяпер, абапёршыся аб падаконнік, уважліва пазірае ўверх, на неба. Хаджа паставіў паднос на дыван, наблізіўся да Сайяха, і, улавіўшы накірунак яго позірку, таксама стаў глядзець у той бок. Аднак нічога асаблівага ён не ўбачыў, неба па-ранейшаму было зацягнута чорнымі хмарами, і тым не менш, чараўнік Сайях знаходзіўся ў незвычайным напружанні. Ён быццам бы і не заўважаў з'яўлення Хаджы.

— Хай раніца твая будзе добрай. Што здарылася, ці да добра ўсё? — асцярожна запытаў Хаджа Ібрагім ага.

— Ды добра ўсё, безумоўна, ды будзе добрай і твая раніца. Сёння ж вечарам, калі на тое будзе воля Алаха, мы здзейснім задуманае. Колер неба падыходзіць. Перадай свайму гаспадару, што яму трэба вярнуцца дадому, ледзь толькі сцямнее.

Адчуваючы пачуцці і радасці, і суму адначасова, Хаджа Ібрагім ага спуściўся ўніз, прайшоў ва ўнутраныя пакоі і знайшоў Караванбашы, які толькі

што сеў снедаць. Пачуўшы навіну, той зрабіў выгляд, быццам нічога не здарылася, але Хаджа Ібрагім заўважыў, што ў глыбіні яго вачэй імгненна мільгануў нейкі цёмны цень і тут жа прапаў.

— Я вярнуся ў час. Скажы яму, не, нічога не гавары. Вечарам сам яму скажу. Ты ж будзь прадбачлівым. Зрабі так, каб нікога з нукераў у доме не было. Нас трое ў гэтай справе — ён, ты і я, больш нікога. А ёй — Караванбашы паказаў галавой на жаночую палову дома, — перадай, хай і яна, і дзіця кладуцца раней і не ўстаюць да таго часу, пакуль я да іх не прыйду. Няхай ні ў якім разе не падымаюцца наверх. А зараз мне трэба ісці на прыём да Шаха, ужо спазняюся крыху, прыйдзецца нешта прыдумаць у сваё апраўданне.

Караванбашы, нават не дакрануўшыся да снядання, падняўся з-за стала, паправіў складкі адзення і, не гаворачы ні слова, ускінуў на плечы накідку, больш ні разу не зірнуўшы ў бок Хаджы Ібрагім агі, выйшаў з дома, нукеры падвялі яго бедуінскага каня, і ён ускочыў у сядло. Звычайна ён вельмі марудна выязджаў са двара, але на гэты раз ударыў каня бізуном так, што той з перапалоху галопам пусціўся ў бок варот, стрымгалоў вылецеў на вуліцу, хутка завярнуў за вугал і панёсся кар'ерам па дарозе, праз імгненне іржанне яго чулася ўжо здаля, з боку Саду з кырызамі.

* * *

Хаджа Ібрагім ага не адводзіў позірку ад варот да таго часу, пакуль Караванбашы на сваім скакуне не вылецеў са двара і не знік з вачэй. «У мяне ёсць час, пакуль не сцямнее», — падумалася яму. Безумоўна, пра многае яшчэ хацелася б даведацца ад чараўніка Сайяха, але аб чым сур'ёзным яшчэ можна спытаць да вечара? Да таго вечара, калі здзейсніцца задуманае, і дух бацькі Караванбашы, ката Мамедкулі, паўстане перад імі. Хаджа Ібрагім ага свята верыў у тое, што ў чараўніка хопіць цудадзейнай сілы для гэтага. Зразумела, што ўсю размову з ім ён запіша пасля. Нядрэнна было б, запісаўшы іх гутарку насталігам¹, змясціць гэты рукапіс у той маленькай бібліятэцы рукапісных кніг, якую ён збіраў з асаблівай дбайнасцю ў розных гарадах, краінах і куточках свету. Заўтра чараўнік Сайях пойдзе, мусіць, назаўсёды, да сябе, у даліну, і калі яшчэ Хаджа Ібрагім ага ўбачыць такога добравыхаванага і вучонага мужа?!

Хаджа Ібрагім ага гэтак жа, як і кожную раніцу, даў некалькі прывычных даручэнняў нукерам, і зрабіў усё так, каб, калі сцямнее, у доме не засталася ніводной душы; затым прайшоў ва ўнутраныя пакоі, знайшоў там жонку гаспадара, пашаптаўся з ёй, пасля гэтага падняўся на другі паверх, дзе быў выдзелены пакой чараўніку, наблізіўся да дзвярэй і ціха пастукаў. Знутры пачуўся голас Сайяха:

— Уваходзь.

Хаджа Ібрагім ага прачыніў дзверы роўна настолькі, каб самому праціснуцца ўнутр. Ubачыўшы пусты посуд на падносе, ён зразумеў, што Сайях паснедаў ужо і выпіў чаю, а цяпер сядзіць на куце і чытае вірд.

— Я не патурбаваў цябе? — ласкавым і пачцівым тонам запытаў Хаджа Ібрагім ага.

— Не, ніколькі, — адклікнуўся чараўнік Сайях. Заўважыўшы, што Хаджа Ібрагім ага замарудзіўся, — не ведае, сесці яму ці стаяць як стаяў, ён рукой

¹ Насталіг — від почырку ў арабскім пісьме.

паказаў яму на месца, дзе можна прысесці. — Прысаджвайся, калі ў цябе няма іншай, больш важнай справы, сядай, ды і час пройдзе хутчэй, да вечара яшчэ далёка...

Хаджа Ібрагім ага ўзяў з пасцелі пару падушчак, адну з іх працягнуў Сайяху, а другую кінуў на падлогу недалёка ад яго, каб самому аблакаціцца на яе, і сеў, скрыжаваўшы ногі.

— Ці жадаеце чаго? — абапёршыся на падушчак, запытаў Хаджа, — шарбету, фруктаў?..

— Не, дзякую, паеў, папіў, пакуль хопіць, — усміхнуўся Сайях.

Узнікла няёмкая паўза. І Хаджа Абрагім ага рашыўся яе парушыць:

— Я перадаў майму гаспадару твае словы. Ён сказаў, што прыедзе дадому, як толькі сцямнее.

— Добра... Сёння з Божай помаччу закончым гэту справу, я ўжо стаў абузай для вас, загасціўся...

— Ды не, не, пра што гэта ты? Не гавары так. Адносіны з табой дорага каштуюць!

Зноў узнікла тая ж няёмкая цішыня. Быццам Хаджа Ібрагім ага ператварыўся ў маленькае, разгубленае дзіця, якое не ведае, як і аб чым весці гутарку. А ўсё ж для сябе вырашыў, што задасць-такі без усялякіх цырымоній пытанне, якое не дае яму спакою. Хвост тайны ўжо быў у яго ў руках, і цяпер ён, з надзеяй, што ўбачыць усю тайну цалкам, трапятаў, як асінавы ліст. І ён запытаў:

— Богам прашу, хто ж прыняў душу Ак дэрвіша ў сваю плоць?

Чараўнік Сайях чакаў такога пытання ад Хаджы Ібрагім ага, ён злёгка ўсміхнуўся, і маршчынкі на яго твары разышліся ў лад усмешцы:

— А сам не здагадваешся?..

Хаджа хацеў спачатку адказаць «не, не здагадваюся», але ў апошні момант заціснуў свае паспешлівыя вусны і не даў словам вылецець з рота. Вочы ў яго звужыліся, як у чалавека, які раптам нешта прыпомніў. Ён тут жа заўважыў у вачах чараўніка малады, знаёмы яму твар, які з пяшчотай глядзеў на яго. Так, вядома ж, ён павінен быў здагадацца... Гэта быў той малады чараўнік, з якім ён сустрэўся ў даліне, хто па-сяброўску прывітаў яго і прывёз да Сайяха. Безумоўна, гэта ён. Ніхто, акрамя яго, не мог быць тым чалавекам. І па меры таго, як мацнела яго ўпэўненасць, Хаджа Ібрагім ага пакрысе супакоіўся, ад шчаслівай усмешкі, якая міжволі з'явілася ў яго на твары, ён нават пачырванеў:

— Здаецца, здагадаўся... — голас чараўніка Сайяха, які з цікавасцю назіраў за ім, ішоў здалёк, быццам даносіўся з самой Даліны Чараўнікоў.

— Так, здагадаўся, — стомлена адказаў Хаджа Ібрагім ага.

— Ён назваў мне імя нашай сустрэчы... Было яшчэ цёмна навокал. Але цемра пачала пакрыху напаўняцца святлом. У тую ноч я ўпершыню за доўгі час не бачыў сноў. Упершыню за гады, калі блукаў па гарадах і весях, мне нічога не снілася. Гэта ноч аказалася той самай ноччу, пра якую мне гаварыў мой любімы друг, пакутнік. Расплюшчыўшы вочы, я ўбачыў нейчы твар над сваёй галавой. Ці то чалавек, ці то дух паглядзеў на мяне і ласкава сказаў: «Міласці просім». Я здзівіўся, заварожаны яго меладзгным голасам, я нават запамятаваў імя нашай сустрэчы. Потым голас прапаў, але яго сумнае трымценне ўсё яшчэ гучала ў маіх вушах. «Міласці просім», — паўтарыў ён. Затым, убачыўшы, што я не выдаю ні гуку, ён ціха дадаў: «З міласэрнасцю да цябе». Безумоўна, я яшчэ раз пераканаўся ў тым, што перада мной калі не цела, дык, дакладна, душа Ак дэрвіша.

* * *

Седзячы на сваім звычайным месцы, Ак дэрвіш раптоўна змяніўся ў твары, ужо каторы раз ён зноў павярнуў галаву і пачаў углядацца паверх Даліны Чараўнікоў у імглу, што клубілася вакол Нябачнай гары. Што ён шукаў у гэтай снежнай буры — пра гэта, акрамя яго самога, ніхто не ведаў і ведаць не мог. У яго вачах гарэла нястомнае чаканне. Яго апаноўвалі змрочныя думкі, і ён, як ні стараўся, не мог пазбавіцца ад іх.

Бліжэй да вечара жыхары даліны разышліся па сваіх месцах. Мінулы дзень быў падобны на ўсе астатнія, ужо пражытыя дні. Усё тое ж — цёплае дыханне вясны, радасны птушыны спеў і яму ў такт трапятанне яблыневых дрэў, крывыя ствалы вінаграда, што тырчаць і тут, і там, здзіўленыя вочкі кветак граната, і сам плод, які сваім цяжарам сагнуў галінку амаль да зямлі... там, за межамі даліны, кожнае з гэтых дзівосаў прыроды ведала свой час, кветкі і плады не маглі бачыць адно аднаго, а тут... часовыя вымярэнні змяшаліся. Безумоўна, на ўсёй зямлі не знайсці падобнага месца. Само існаванне такога куточка прыроды, бяспрэчна, з'яўлялася цудам. Тутэйшыя жыхары, якія акунуліся ў матэрыю гэтага цуду, знаходзіліся ў стане напружанага чакання. Яны пастаянна прыслухоўваліся да сябе, чакалі, што схаваны ўнутры голас раптам загаларыць і паведаміць ім нейкую важную вестку. Кожны з чараўнікоў знаходзіўся ў палоне свайго ўнутранага голасу. Але пакуль што гэтыя галасы гаварылі толькі аб адным: пацярпі, пачакай, прыйдзе час, не спяшайся, пачакай, пачакай... І сэрцы іх біліся ў такт гэтым словам.

Ак дэрвіш адчуў на твары подых вчэрний прахалоды, пачынала цягнуць. Бледнымі асколкамі высыпалі рэдкія зоркі. Хіба гэтыя зоркі не намёк на тое, што з адваротнага боку чорнай заслоны, што насоўвалася на даліну, ззяе яркае святло?... Вядома ж, намёк. Зоркі прарывалі гэту заслону, дзе толькі маглі. Дапытлівыя позіркы чараўнікоў былі скіраваны то ў бок адной, то ў бок другой зоркі...

* * *

— ...Бог паказаў нам святло, абзначыў яго межы і прыставіў да яго вартавых. Гэтай мяжой, вядома ж, з'яўляецца сама цемра. Менавіта цемра стаіць на варце ля межаў святла. Зірніце на неба ноччу. Уважліва паглядзіце. Шлях да святла, які прабіваецца скрозь зіркі, пад назвай «зоркі», і ёсць шлях, што вядзе да Бога. І спачатку гэты шлях пралягае скрозь цемру. Так, шлях цемры з'яўляецца дарогай, якая вядзе да Бога. Я сказаў сваё слова.

— Гэта шлях Сатаны.

— Гэта шлях Бога! Вартавыя цемры ахоўваюць дарогу да святла.

«Не разумеюць... Ніяк не хочуць зразумець. Яны не разумеюць таямніцу цемры. Не разумеюць, што толькі цемра можа прывесці чалавека да святла. Бог мой любімы, ці варта ім тлумачыць такія простыя ісціны? — Ак дэрвіш адчуў, што пачынае паціху стамляцца. — Няхай будзе, што будзе, яны хочуць маю галаву, яны яе атрымаюць. Хіба не гэта было маёй самай заповітнай марай ужо доўгія гады?! Яны стараюцца дзеля цела, а не дзеля душы. Няхай. Я стаміўся. Вельмі стаміўся. Бог мой любімы, няма ў мяне іншай просьбы да цябе, акрамя як... злучыцца з табой, растварыцца ў табе... А зараз мне так дрэнна... Потым, потым ты калі-небудзь зноў адправіш мяне на гэту зямлю, я ведаю, адправіш...»

— Твой шлях — шлях Сатаны. А ты яго паслядоўнік! Ты пасланнік Цемры. Яшчэ пасмеў... бессаромнік, называцца Ак дэрвішам. А некалі ж ты стаяў ля вытокаў шляху, які вядзе да Бога...

«Не, нельга дапусціць таго, каб яны апраўдалі мяне, пашкадавалі. Тады я ператваруся ў аднаго з іх. Не! Ні за што! Смерць, толькі фетва¹ аб смерці!!!» Ак дэрвіш без усякай надзеі зрабіў апошняе намаганне дзеля таго, каб памерці:

— Наш сусвет таму і бачны з іншых вымярэнняў, што ён знаходзіцца ўнутры цемры, а не ўнутры святла. Святло належыць цемры. А цемра не належыць святлу. Цемра была першапачаткова. Святло выйшла з яе.

— Багазневажанне!!! Лухта!

— Гэты чалавек не верыць у святло, гэта значыць у ісціну... Скажы, скажы, што гэтыя словы ідуць не ад сэрца, ты неабдуманая іх кінуў. Гавары «Божа, упасі...»

— У чым жа тая ісціна, якую ведаеш ты? — голас Ак дэрвіша ўварваўся як гром з яснага неба ў спляценне крыкаў і злосці, адрасуючы сябе перш за ўсё таму, хто загаварыў аб ісціне.

З велічнай прастатой, якая самога Сейіда Сары прыводзіла ў захапленне, той, прывёўшы ў рух свой цень, які падаў на сцяну, папраўляючы на плячах джубе², выйшаў наперад, глыбока ўздыхнуў і адказаў на пытанне Ак дэрвіша так:

— Бясспрэчна, ісціна ў тым, што зараз ты і я стаім тут адзін насупраць другога, чуюм адзін аднаго. А калі захочацца, можам нават дакрануцца адзін да аднаго...

— Дакрануцца да цела можна. Але па-іншаму — ніяк не атрымаецца! Не! Ісціна не ў тым, пра што ты гаворыш. Безумоўна, не ў тым! Усё зводзіцца да таго, што нашы душы, кожная ў сваім сусвеце, ненавідзяць адна адну.

— Нашы душы — у нашых целах, яны знаходзяцца не дзе-небудзь, а ўнутры нашых цел. Толькі пасля таго, як мы паміраем, наша душа пакідае наша цела. Калі я жывы, гэта азначае, што мой дух не можа знаходзіцца нідзе, акрамя майго цела.

— Не! І яшчэ раз не... нашы душы вельмі далёка ад нас. І там, удалечыні, яны з'яўляюцца нашымі ценямі. Я хачу прывесці гэты цень на зямлю. І тут, на зямлі, злучыць душу з целам, — у галаве ў Ак дэрвіша пранеслася: «Зноў я збіўся са смяротнага шляху. Ну і няхай! Але я павінен гэта сказаць!» — і ён прадоўжыў: — Месца душы тут! Ты ведаеш, без душы няма чым дыхаць. Калі б я змог вярнуць сюды нашы душы... зямля б ачысцілася і ўсё, што дыхае, і свет займеў бы новую сілу. Страціўшы душу, наш свет знясіліўся. Іншыя цывілізацыі захавалі сваю душу і зараз змагаюцца з намі, а мы пакуль што гэтага не разумеем. Толькі з дапамогай душаў мы зможам вытрымаць гэтую барацьбу...

— Замоўкні! Больш ні слова!!!

— Стойце! Вуснамі гэтага чалавека гаворыць зло. У яго ўсяліўся сатана, — Сейід Сары, узняўшы руку, абвясціў апошняе словы абвінавачвання і, злёгка матнуўшы галавой, прагнаў ад сябе прывід аднаго даўняга здарэння. Гэты міраж указваў на першыя ўсходы разладу паміж імі. У тыя далёкія часы яны не маглі адзін без аднаго, дружба іх зарадзілася яшчэ задоўга да таго дня, калі Манучэхр Ібн Садык, іх агульны настаўнік, зрабіў адкрыццё аб «змястоўнасці імгнення». І хіба не гэта «змястоўнае імгненне» раз'яднала двух маладых людзей, якія любілі адзін аднаго ўсім сэрцам. Несумненна, тэорыя раз'яднала і, крок за крокам, прывяла да цяперашняй смяротнай варожасці.

¹ Фетва — рашэнне па якім-небудзь юрыдычным пытанні.

² Джубе — манція.

Ак дэрвіш сабраў рэшткі сіл у сваім змучаным катаваннямі цэле, яны ўмацавалі яго стомленае сэрца, і ён змог вымавіць:

— Той, хто ўмее бачыць толькі святло, не можа ацаніць яго па-сапраўднаму. Ты гаворыш няшчыра... У мяне... больш... няма слоў.

* * *

Акунуўшыся ў зорнае зьяне, упершыню ў жыцці Ак дэрвіш разгубіўся. Самасць яго знікла. Ён растварыўся, прапаў, ператварыўся, стаў часцінкай святла. Цьмяным успамінам аб тым, што было яго вачамі, ён пашукаў шлях, але не змог нічога знайсці. Часцінкі святла не мелі сваёй дарогі. Выявілася, што цяпер твая дарога і ёсць той струмень святла, якім напоўнена ўсё і паўсюль, вядома, калі гэта можна назваць дарогай. І Сейід Сары, і іншыя знакамітыя і саноўныя члены Вялікага Саюза Духавенства, іх твары, вочы, рукі, ногі, цела кожнага з іх растварыліся ў цемры, якая вітала пасярод зорак. А дарогі не было. Усё навокал было заліта святлом.

Чараўнік Сайях нічым не выдаваў свайго хвалявання з-за таго, што іх гутарка цягнулася так доўга. А Хаджу Ібрагім агу мучыла думка аб адным: а раптам чараўнік стоміцца ад яго распытаў, і ў таго не застанецца сіл выклікаць дух вылюдка-бацькі Караванбашы, калі надыдзе ноч...

— А што мы называем зоркай? — чараўнік Сайях толькі-толькі пачаў натхняцца гутаркай, — хіба зорка — не адтуліна, не дарога для святла, якое, прабіваючыся праз цемру, даходзіць і да нас? Бясконцае святло знаходзіцца за прадзіраўленай цемрай. Ак дэрвіш гаварыў, што такое зорка. Па сутнасці, зорка не з'яўляецца святлом, зорка — гэта частка цемры сярод праў святла. А кім з'яўляецца сатана? Хіба сатана не анёл, які, акрамя любімага Бога, не прызнае нікога і нічога, нават насуперак волі самога Бога. Яшчэ святы Рабіе заўважыў, што ў яго ў сэрцы ёсць вялікая любоў да Бога.

«Што такое зоркі?» — пытаўся Сейід Сары. І Ак дэрвіш адказваў так: «Зоркі — гэта часцінкі бясконцага святла, якое даходзіць да нас і якое мы, смяротныя, не можам спасцігнуць розумам. Сёння яны ледзь утрымліваюць цяжкі купал цемры. Прыйдзе дзень, калі гэтыя часцінкі не змогуць больш трымаць неймаверны цяжар цемры. Настане дзень, калі цемра спусціцца на зямлю, быццам непазбыўнае гора, і тады ўсе мы будзем, як пух, задаўлены ёй. Вось што гаварыў Ак дэрвіш, хіба ў яго словах ёсць нешта заганае?»

Збіты з толку Хаджа Ібрагім ага толькі раскрыў рот, прагна жадаючы яшчэ нешта запытаць. Але нецерпялівы Сайях не даў яму задаць яго пытанне.

— Ты хочаш запытаць, чаму ж тады Сейід Сары стараўся з усяе сілы?! Сейід Сары разам з Ак дэрвішам адзін час былі мюрыдамі Устада Манучэхра Ібн Садыка. Пазней іх дарогі разышліся. Сейід Сары ўмеў захоўваць сакрэты. І ён ніколі сваіх сакрэтаў не раскрываў. Вось чаму ён быў бязлігасным да тых, хто выдаваў тайну некаторых важнейшых момантаў вучэння. Ак дэрвіш... тое, што ён адчуваў, перажываў нутром, было ў яго на языку. Ён не захоўваў тайны часу адасаблення, наадварот, з вялікай радасцю дзяліўся з намі тым, аб чым веў гутаркі з... Богам. Пагэтану многія недалюблівалі яго. А ці ведаеш ты, кім з'яўляецца Ак дэрвіш?

— Кім? — Хаджа Ібрагім ага шэптам паўтарыў пытанне чараўніка Сайяха.

— Ак дэрвіш — той са смяротных, з кім Бог дзяліўся сваімі тайнамі, Ібрагім ага. Толькі ён з'яўляецца сардэчным павераным Бога. Аднак яго

адкрыццё аб спосабе смерці, якое ён зрабіў перад тым, як памерці, каштуе многага... А Сейід Сары змог стаць толькі прыбліжаным Бога, Сейід Сары не ўдастоіўся гонару прамых зносін з Богам. Быць тым, з кім Бог дзеліцца сваімі тайнамі, азначае цалкам ажыццявіць сваё зямное існаванне ў апошні момант перад тым, як дасягнуць Бога і растварыцца ў ім. Цяпер разумееш, кім быў Ак дэрвіш?!

— Разумею, Госпадзі, разумею... Здаецца, я стаміў цябе крыху, перавядзі дух, хутка надыдзе вечар, можа, хочаш адпачыць? Ці нешта з'есці?.. — каб памяняць тэму размовы прапанаваў Хаджа Ібрагім ага, напалоханы пачутым.

— Не, дзякуй, — чараўнік Сайях глыбока ўздыхнуў і павярнуўся да Ібрагім агі. — Не стаміўся я зусім. А тое, што я табе сказаў, ты і сам хацеў ад мяне пачуць, хіба не так?!

— Так, так, як ты даведаўся? — прастадушна здзівіўся Хаджа Ібрагім ага.

— Па тваіх вачах... Наперадзе апошняя ноч, якую мы правядзём разам. Ты спяшаўся, пытаў вачамі, я ж адказваў табе маімі вуснамі. А ці ведаеш ты хоць нешта аб любові паміж вокам і языком? — Вочы чараўніка Сайяха насмешліва звузіліся і сталі амаль нябачнымі.

* * *

З кожным словам, з кожным новым паваротам гутаркі яшчэ хутчэй набліжаўся вечар. Усё, што знаходзілася па той бок акна, паступова хавалася ў цемру.

Караванбашы пакуль яшчэ не было, але зусім хутка ён абавязкова павінен быў з'явіцца, і цяпер, пра што б ні гаварылі гэтыя двое, кожны з нецярпліва-сцю чакаў прыходу Караванбашы і паціху ўваходзіў у зусім іншы стан. Калі Караванбашы на змярканні заехаў у двор, ля лесвіцы ў дом яго сустрэў толькі Хаджа Ібрагім ага. Усё было так, як яны дамовіліся з раніцы: нукеры пайшлі адпачываць у свой домік, у другім канцы двара паказаліся вартаўнікі. Яны зачынілі цяжкія вароты за Караванбашы і тут жа зніклі, больш не паказваліся на вочы. Унутры дома панавала цішыня, жонка і сын гаспадара ўжо даўно пайшлі ва ўнутраныя пакоі і ляглі спаць...

— Хочаш нешта з'есці, ды прыбуду я тваёй ахвярай? — ціха запытаў Хаджа Ібрагім ага ў гаспадара.

— Не, не хачу, я не галодны, — Караванбашы ўвайшоў у дом, прайшоў у пакой на правую палову, скрыжаваў ногі, сеў у куце на сваім звыклым месцы, сабраўшы раскіданыя паўсюль падушачкі, расклаў іх побач з сабой, каб аблакаціцца, калі захоча, і, нарэшце, звярнуўся да Хаджы Ібрагім агі.

— Ну, што новага, Ібрагім ага, у вас усё гатова? Як чакаў я надыходу вечара, каб ты толькі ведаў! Як марудна цягнуўся дзень, як доўга не надыходзіў гэты вечар... О Божа, на двары быццам бы і не зіма, не прыходзіў вечар, і ўсё тут. А што вы рабілі?

— Нічога, ды прыойдзе боль твой да мяне, гутарылі аб тым-сім, наш час хутка ляцеў. Што скажаш, пайсці прывесці яго? А то ты змучыўся ўвесь.

— Ідзі... — Караванбашы асуджана апусціў няшчасную сваю галаву на грудзі, задумаўся.

Хоць бы на гэты раз Бог пачуў яго, хоць бы здзейснілася тое, што ён задумаў, чаго б гэта яму ні каштавала. Усё сваё жыццё ён жадаў гэтай сустрэчы. Спатканне з бацькам, які качаваў з аднаго яго сна ў другі, глядзеў на сына, быццам глуханямы, і не адводзіў вачэй, павінна было змяніць усё яго астатняе жыццё. Шмат пра што патрэбна запытаць у яго, нямала раскрыць для сябе

тайнаў, адным словам, будзе мноства «чаму» і «дзеля чаго». Але самае галоўнае «чаму» не звязана з тым, чаму бацька кінуў яго пад апеку старой бабулі і сышоў, прапаў... Ніколі ён не дазволіў бы сабе толькі дзеля гэтага патрывожыць дух свайго бацькі. Яму хацелася прымірыць яго, даць яму спачынак, бо колькі ўжо гадоў дух яго няшчаснага брата і дух бацькі мучаюцца як непрыкаяныя. Ён спадзяваўся: пасля гэтай сустрэчы блізкія яму душы знойдуць спакой на тым свеце, абавязкова знойдуць...

Хаджа Ібрагім ага, а следам чараўнік Сайях, трымаючы ў руках нейкі вузел, непрыкметна ўвайшлі ў пакой.

— Добры вам вечар. Ці гатовы, ага? — запытаў чараўнік Сайях.

— Добры і вам... Так, гатовы... — Караванбашы прыўстаў. — Кажы, каму дзе сесці, скажы сам. Можа...

— Не, сядзі, сядзі, дзе сядзіш. У цябе прыдатнае месца, не мітусіся. А ты, Ібрагім ага, праходзь, уладкоўвайся за спінай Караванбашы. Я ж застануся тут, перад вамі. Ад вас патрабуецца толькі адно — захоўваць цішыню. Вы не павінны выдаваць ні гуку. Я падам вам знак, калі патрэбна будзе... Але, пакуль не падам знак... толькі цішыня... цішыня... У доме, у двары нікога няма?

Хаджа Ібрагім ага заверыў яго, што ні ў двары, ні ў доме няма нікога, хто змог бы ім перашкодзіць. Пасля гэтага чараўнік Сайях, павёўшы рукой, запрасіў іх сесці. Караванбашы сеў на сваё месца, а Хаджа Ібрагім ага — ззаду яго. Чараўнік перайшоў на супрацьлеглы бок пакоя і стаў да іх тварам. Пасярэдзіне стаяў маленькі столік, а на ім падсвечнік са свечкай. Сайях наблізіўся да століка, высек агонь крэсівам, запаліў свечку і вярнуўся назад. Свечка загарэлася роўным, быццам па вертыкалі праведзеным, агнём. Чараўнік Сайях моўчкі доўга глядзеў на свечку, уважліва назіраючы за полымем, а яно быццам бы застыла. Двое ў другім кутце пакоя, зліўшыся з прыцемкамі, пачалі ўпадаць у ціхае забыццё. З вялікай увагай і хваляваннем, не толькі вачамі, але і ўсёй сваёй істотай, яны сачылі за кожным рухам Сайяха, баючыся пры гэтым нават уздыхнуць. У пакоі запанавала мёртвая цішыня.

Чараўнік Сайях развязаў вузел, які прынёс з сабой, дастаў адтуль седжад¹ і кінуў яго на падлогу, потым, скрыжаваўшы ногі, усеўся на яго, і паклаў рукі на свае калені крыж-накрыж.

«Што ён збіраецца рабіць? Калі і гэты, як усе астатнія да яго, устане зараз і пачне кружыцца па пакоі, пішы прапала. Нічога не выйдзе, ніхто не з'явіцца... Адчуваю гэта. Не прыйдзе. Калі б захацеў, то прыйшоў бы ў той раз, калі неба было яснае і поўна зорак над галавой. А як стараўся той астралаг, прытанцоўваў, відавочна, не здарыцца нічога. Але калі і зараз усё сарвецца, значыць, на тое воля Божая. Знак з неба. Больш і не варта нават спрабаваць. З гэтым усё скончана. Што было, то было... Пушчаную стралу нельга вярнуць назад да цецівы. Значыць, лёс такі. Але як бы там ні было я адпомшчу за сваіх...» — разважаючы так, Караванбашы заўважыў, што чараўнік Сайях, паранейшаму седзячы, цяпер абхапіў рукамі галаву і, хістаючыся ўзад-уперад, мармыча вірд. Ён мармытаў так ціха, так адасоблена, быццам бы гэта і не ён, амаль нічога нельга было разабраць. Прышлося поўнасьцю засяродзіцца, каб хоць нешта пачуць і зразумець. Але варта было слыху ўлавіць нейкае адно яго слова, то другое, што ішло ўслед за гэтым, тут жа некуды прападала, раставала ў паветры. Здалося, што спачаку чараўнік задаў пытанне самому сабе і сам жа адказаў на яго:

— Па якім шляху пойдзеш?

¹ Седжадэ — малітвенны дыванок.

— Не ведаю.

— Значыць, ёсць шмат шляхоў, па якіх можна ісці...

Ён зноў хістануўся на месцы, памаўчаў крыху і зноў задаў сабе пытанне і сам жа адказаў на яго:

— У які колер нам акунуцца?

— Не ведаю.

— Значыць, усе колеры змяшаліся адзін з адным, і розніцы няма...

Зноў замоўк. Пахістаўся з боку на бок. Затым прадоўжыў свае пытанні і адказы:

— Каму ты выцер слёзы на гэтым свеце?

— Нікому.

— Значыць, на гэтым свеце слёзы не праліваліся...

Але цяпер ён не замоўк.

Ён павысіў тон свайго голасу, павысіў настолькі, што яго маглі пачуць ён сам, Караванбашы і Хаджа Ібрагім ага, услед за апошнім вымаўленым словам ён як быццам рушыў у падарожжа па няроўнай камяністай дарозе. Яго голас часам пераходзіў у рыданне, а рыданні ператвараліся ў закліцці:

— Стойце, апусціце рукі. Выходзьце са сваіх ценяў. Калі нават імгненне назад вы не думалі пра наступнае імгненне, усё роўна прадаўжайце спадзявацца, звязвайце ўсе свае надзеі з вячэрнімі прыцемкамі, не, з вячэрняй міласэрнасцю. Але ты... калі ты паляціш, адчуваючы горкі прысмак ад таго, што твой учарашні дзень вярнуўся да цябе сёння, паляціш, выцягнуўшыся цэлам у адзін, а схіленай галавой у другі бок, тады не забудзь... Запомні назаўжды... Прыйдзі, не трапляючы на вочы...

Апошнюю фразу Сайях вымавіў па-асобаму, аддзяліўшы ад іншых, быццам песню, запеў. І прадоўжыў у той жа манеры:

— ...прыйдзі, каб пазбавіліся мы ад напасці разважаць пра дрыжачае ніччэмнае цела. Ты не можаш стаць таварышам водарасцям з дна марскога... Дык навошта ж гаварыць? Потым — хай будзе, што будзе. Мы, нарэшце, павінны ведаць... не, зразумець... не, не, павінны ўсвядоміць, што ў сухіх целах не бывае душы...

Тут ён зноў перавёў дыханне, і, ледзь не рыдаючы, тым жа чыстым звонкім голасам сказаў:

— Я выплакаў усе вочы, не будзь упартым, прыйдзі.

І праўда, пры гэтых словах у яго на вачах навярнуліся слёзы. Тыльным краем рукі ён размазаў іх па ўсім твары і прадоўжыў:

— ...І гэта змяняе ноч, якая цябе не сагравае, ва ўсёй красе выходзіць знутры гэтых блытаных неразборлівых слоў, з рознакаляровых фарбаў. Выходзіць, калі гэта ёй па сіле, калі не — застаецца глядзець на сябе здалёку, і не можа ласкава абвеяць сваім мяккім дыханнем цудоўны твой твар. І цень твой б'ецца, трапечацца, нешта шэпча, толькі сэрца тваё чуе гэты шэпт, аказваецца, гэта цень твой шэпча аб сваёй любові да сябе...

Сайях зноў перавёў дыханне, робячы невялікі перапынак. Цяпер у яго голасе была чутна выразная мальба:

— Дзеля смерці тваёй, не будзь упартым, прыйдзі.

Цела чараўніка, які распачаў усё гэта дзейства, мармычучы сабе пад нос і хістаючыся, раптам замерла і выпрамілася. Ён і сам не зразумеў, адкуль гэты зачараваны голас з'явіўся ў яго, з самых глыбіняў сэрца, ці ажно з завоблачных вышынь выйшаў ён і ўсяліўся ў яго плоць? Быццам жамчужыны, адно за другім пакаціліся, паліліся словы з яго вуснаў, ён выгаворваў іх нараспеў, не ведаючы, як яны апынуліся на языку, вымаўляў іх з захапленнем:

— Прыйдзі, не трапляючы на вочы, плачу я, не будзь упартым, прыйдзі, дзеля смерці тваёй, не лянуйся, прыйдзі... прыйдзі... прыйдзі... прыйдзі...

Караванбашы і Хаджа Ібрагім ага знямелі, яны сядзелі як акамянелыя. Раптам два словы, якія выкрыкнуў чараўнік Сайях, паляцелі праз увесь пакой і, палятаўшы кругом, упіліся проста ў вушы Караванбашы:

— Ён з'явіўся!..

* * *

«Ён з'явіўся»...

Гэтыя словы былі пасланы Караванбашы чараўніком Сайяхам, які, схіліўшы галаву на грудзі, цяжка дыхаючы, з хваляваннем, усё выразней чуў, як б'ецца яго сэрца. Прыняўшы гэта пасланне чараўніка, Караванбашы адчуў, як стыне кроў у яго жылах. Раптам яму ў вочы кінулася свечка на століку. Полымя яе ажыло, цяпер яно трывожна мітусілася то ўніз, то ўверх... Ад полымя цягнуўся лёгкі дым, ад чаго пакой напоўніўся нечым, падобным да туману. Караванбашы не мог паверыць сваім вачам. Але і не паверыць было нельга. Пакой імгненна змяніўся, гэта ўжо быў не той, знаёмы да драбніц, пакой, змяніліся і колер, і паветра, і яго памеры. Але не толькі кроў застыла ў яго жылах. У гэтае імгненне і маленькі сын Караванбашы, які салодка спаў у сваёй пасцелі, убачыў сон, што быў пасланы толькі для яго. Хлопчык усміхнуўся ў сне мілай усмешкай маці, якая заснула побач з ім, засланіўшы чарнатой сваіх густых валасоў белую падушку, потым з гэтай усмешкай перамяшаўся колер яго дзіцячай, цёплай крыві, якая таксама застыла ўнутры яго...

Чараўнік Сайях, сэрцам улавіўшы разгубленасць Караванбашы, яшчэ раз паслаў у яго бок тыя ж два словы:

— Ён з'явіўся...

І стомлена дадаў:

— ...Цяпер пытай, што хочаш. Ён адкажа табе.

Хаджа Ібрагім ага, увесь калоцячыся, асцярожна штурхнуўшы локцем Караваншабы, шапнуў яму:

— Ды буду я тваёй ахвярай, ачуйся. Чуеш, ён з'явіўся...

Караванбашы нарэшце ўзяў сябе ў рукі, «дзякуй Богу, няўжо здзейснілася мая мара? Ды паможа мне мой Бог — падумаў, марудна павярнуўшы галаву ў бок туманнай шэрай пустаты ў сярэдзіне пакоя, запытаў перарывістым голасам, у якім чулася мальба:

— Ты тут, ага? Ты з'явіўся? Калі ты тут, падай які-небудзь знак...

Тут здарылася цуда. Ледзь Караванбашы вымавіў гэтыя словы, яму адзваяўся бурклівы і бязлітасны, як медны стук, голас, які, рассякаючы туманную цішыню пакоя, уварваўся ў вушы ўсіх трох:

— З'явіўся — не з'явіўся... з'явіўся — не з'явіўся... Што ты за шэльма такая. З'явіўся... не з'явіўся...

Ці то ад радасці, ці то ад страху сэрца Караванбашы ледзь не вырвалася з грудзей:

— Так яно і ёсць, ты тут. Слава табе, Госпадзі. Ты тут. Нарэшце здзейснілася мара мая.

Сказаўшы гэта, ён міжволі захацеў устаць са свайго месца і пайсці на голас, быццам хацеў дакрануцца да яго, але, заўважыўшы здалёк суровы знак рукі чараўніка Сайяха, замёр, прыўстаўшы. Затым, знясілены, зноў апусціўся на дыван.

Хаджа Ібрагім ага па-свойму ўспрыняў знак чараўніка і, паёрзаўшы па дыване, стаў адсоўвацца далей, пакуль спіна яго не ўпёрлася ў халодную сцяну.

— ...Хвала табе, Госпадзі! — усклікнуў Караванбашы, ледзь стрымліваючы слёзы! — Ты тут, мой ага. Гэта ты, безумоўна, ты. Ты б усё роўна прыйшоў рана ці позна. Рана ці позна мы сустрэліся б з табой. У маіх снах ты якраз такім і паўставаў, жорсткім, фанабэрыстым... Ці помніш ты, ага, якім пакінуў мяне, сляпым, бездапаможным? Ведаеш, з той пары, як я пасталеў і пачаў усведамляць, што і да чаго, не было ні дня, ні ночы, каб я не гараваў, галосычы «вах, мой бацька, вах, мой брат». Ці ведаеш ты пра гэта?.. Чаму маўчыш? Ага... Ты тут?

Голас Духа на гэты раз крыху памарудзіў з адказам. Было незразумела, хоча голас яму адказаць ці не. Але праз некаторы час Дух рашыўся-такі на адказ. І адказ яго быў нечаканым. Дух загаварыў голасам адзін да аднаго з інтанацыямі голасу Караванбашы:

— З той пары, як я пасталеў... пачаў разумець... Каб ты заўсёды прабываў у горы, у смутку... Толькі паглядзіце на яго!

А Караванбашы з трапяткою душой яшчэ раз пераканаўся ў тым, як ён сумуе па бацьку. І прыйшла да яго думка, а раптам ага не пазнаў яго ці яшчэ што... Бо каб ён пазнаў яго, не стаў бы гаварыць з ім такім абразлівым тонам, не праявіў бы халоднага раўнадушша. Пагэтаму ён усхвалявана сказаў:

— О Госпадзі, Божа мой! Як ты сказаў, як ты сказаў? Чаму ты гаворыш так, ага? Ты не пазнаў мяне? Алахвядзі я, Алахвядзі, ага, твой сын...

На гэты раз голас Духа стаў зусім раўнадушным і вялым:

— Сляпымі былі, сляпымі і засталіся... Бязмозглы ты чалавек, якая мне справа да таго, хто ты. Які я ўчыніў грэх, што ты патурбаваў мяне? Скажы на міласць, балван гэтакі, навошта паклікаў мяне сюды?! «Не было і ночы, каб я не гараваў...» Ды хай бы і былі! Якая мне розніца?! Ты паглядзі на яго! На колер яго твару паглядзі! Бледны, як снег, ці ведаеш гэта?

Голас Духа ішоў цяпер не толькі з сярэдзіны пакоя. Голас гэты цяпер чуўся з усіх яго куткоў. Ён быў скрыпучым, шэрым. У адным куце гучаў шэптам, у другім — крычаў, у трэцім — гыркаў, як раз'юшаны звер, але якім бы ён ні быў, у любым месцы пакоя, у любой сваёй праяве ён заставаўся абыякавым. Вось што ўразіла ўсіх прысутных. І Караванбашы, і Хаджа Ібрагім ага былі зусім збянтэжаны.

Раздзел XIII

У апошні час, дзе б ні знаходзіўся Шах, каму б ні заглядаў у твар, ён пастаянна чытаў адно і тое ж няное пытанне, якое не толькі амаль не замоўчвалася, але ўсё больш жорстка праяўляла сябе.

Гэтыя нямыя, запытальныя позіркі неслі цяжар смутку і тугі па новых паходах, і, здаецца, гэта ноша паціху станавілася невыноснай. Імкненне падданных да новай вайны, іх неўгамонная цяга да налётаў і грабляжоў кожны Божы дзень, нават не дзень, а гадзіну, ажывалі перад вачамі Шаха ў звернутых да яго тварах і позірках. І тады Шах станавіўся змрочным, упадаў у доўгі і глыбокі роздум, узважаў для сябе ўсё, нудна абдумваючы, як лепш насыціць гэту цягу. Нябачны, неадчувальны паток нёс яго кудысьці; ён быў кропляй, а ўсё яго акружэнне — лавінай, якая непрыкметна, але ўпарта пракладвала сабе жаданы шлях.

Неясна было — кропля стварыла паток ці паток стварыў кроплю?!

І ў адзін з тых дзён, які не быў падобны да папярэдніх, пасля доўгіх разважанняў Яго вялікасьць адчуў, што больш не можа трываць холад у гэтых нямых, насупленых позірках, якія падштурхоўвалі яго да новых заваёваў, ён адчуў, што яго пачынае адольваць пачуццё дзіўнай віны, не вытрымаў і сказаў: «Хай будзе! Дзень, здаецца, даволі спрыяльны, я вырашыў, хай барабаншчыкі б'юць у барабаны ў знак вайны, і сцяганосцы прымацуюць паходны сцяг у тугдан перад палацам!»

Як толькі вестка аб рашэнні Шаха разышлася па сталіцы, адразу ж ва ўсім горадзе запанавала вяселле. На суровых тварах нукераў і наібаў, у воінаў шаха з'явіліся ўсмешкі, пачаў раставаць лёд у іх сэрцах, военаначальнікі, як мядзведзі пасля доўгай зімняй спячкі, раптам замітусіліся, ажылі і падрыхтаваліся выконваць загады Шаха перад паходам.

На далёкай ускраіне дзяржавы знаходзіўся прыгожы горад, які даўно ўжо не хацеў падпарадкоўвацца волі Шаха. Хоць горад быў і не такім ужо вялікім, яго жыхары паводзілі сябе дзёрзка і фанабэрыста. Шах вырашыў, і накірунак яго рукі ўказаў у іх бок. Жыхары ўзбунтаванага горада павінны былі быць пакаранымі, горад павінен адказаць за сваю непакорлівасць. Ужо колькі разоў там зачынялі жалезныя вароты перад самым носам пасланнікаў Шаха, а гараджане, стоячы на крапасной сцяне, брыдка ляліся на гэтых паважаных людзей. Яны і ў аднас самага Шаха кідалі непрыстойныя словы, быццам чорныя камяні, ляцелі яны са сцяны зверху ўніз. Цяпер, пачуўшы аб рашэнні Шаха, салдаты, якія былі накіраваны пакараць узбунтаваны горад, сталі зараней паводзіць сябе як пераможцы. Кожны з жыхароў сталіцы, уносячы малітвы аб даўгаліцці Шаха, глядзеў на гэтых воінаў, як на герояў, якія вярнуліся з паходу. Купцы, зборшыкі падаткаў, і тыя, хто займаўся купляй-продажам зямлі і дамоў, употай паціраючы рукі, ужо прадчувалі наперад шматпрыбытковыя дні, таму што мелі намер услед за войскам, не марудзячы, увайсці ў пацярпелы паражэнне горад.

* * *

Вечарам кат Мамедкулі адправіў пасыльнага да свайго пасынка, дзясятніка Шахвярэна, каб запрасіць яго да сябе. Ён хацеў расказаць яму пра паход, пра тое, куды і за чым накіроўваецца войска, у чым прычына і мэты вайны, у які тэрмін збіраецца Шах завяршыць ваенныя дзеянні... З другога боку, ён ужо даўно не бачыўся з пасынкам. Пасля павышэння са звычайнага радавога — у дзясятнікі ў Шахвярэна было шмат клопатаў, ён амаль не паказваўся на вочы, поўнасьцю аддаваўся службе, кожны дзень знаходзіўся разам са сваім атрадам. Звычайна нават ноччу заставаўся ў распалажэнні войскаў і спаў пад адным дахам з салдатамі.

Чакаючы прыходу пасынка, Мамедкулі заставіў стол купленымі раніцай на базары фруктамі, ласункамі, звараным, а потым абсмажаным гарохам. Шахвярэн вельмі любіў смажаны гарох, і калі ён увайшоў у свой вялікі, але нязграбны з выгляду двор, адразу ж адчуў знаёмы і смачны пах злёгка падгарэлага гароху. Ад успамінаў аб праведзеных у гэтым двары дзіцячых гадах у яго раптам балюча сціснулася сэрца, ён зразумеў, як моцна сумаваў па айчыму. Безумоўна, ён не вельмі добра робіць, пакідаючы Мамедкулі аднаго, калі той паціху пачаў старэць, і няма з кім яму дзяліць свае гора і радасці, калі яму няма чым заняць сябе, акрамя сваёй работы — адзін ён у сваім доме і стары яго слуга, больш няма нікога побач. Часам, тыднямі — не тое каб наведаць, забывае нават даведацца пра яго справы. А між тым Мамедкулі быў для яго

не проста айчымам, ён змалку замяніў яму бацьку, прыкіпеў сэрцам, ды так, што іншыя нават да свайго дзіцяці так не прыкіпаюць. У адказ на ўсё гэта няправільна робіць Шахвярэн, не выконвае свой сыноўні абавязак належным чынам.

Было ўсяго два гады Шахвярэну з роду Шахвердзілэр, калі Мамедкулі па загадзе Шаха адправіў яго бацьку на той свет. А ў дадатак, уся яго радня, уся яго блізкая і далёкая радня да сёмага калена, акрамя яго, малалетняга дзіцяці, усе па чарзе спазналі ўдары рукі ката Мамедкулі і былі сцёрты ў попел. Таму што яны здрадзілі Шаху, адкачаваўшы, перайшлі рэчку на мяжы ў землі, варожыя яму, і захацелі атабарыцца там. Ад чаго яны збягалі, што іх чакала наперадзе — некаторыя з іх здагадваліся. Многія ж не разумелі, што ўцякаць ад Шаха стрымгалоў можна толькі ў адным накірунку — і накірунак гэты вёў на той свет, у пекла... Здраднікі былі пакараныя, іх цёплая з клубамі пару кроў сцякала да вузкага арыка на месцы пакарання і змешвалася з мутнай вадой. Пакінулі ў жывых толькі гэтае малалетняе дзіця. Яшчэ не астыўшы ад гневу, Шах зрабіў знак пальцам, і яго адкінулі ў бок, як непатрэбны сучок.

Шах, бледны з палаючымі вачамі, звярнуўся да Мамедкулі: «Столькі пралілося крыві, хопіць, я аддаю яго табе, ты адзін, і ён адзін. Вырасці яго добрым падданым, як ты».

Мамедкулі ўзяў малага да сябе ў дом, пагаварыўшы з суседзямі, знайшоў няньку для яго, яна прыйшла і стала даглядаць дзіця днём і ноччу. Так міналі месяцы і гады, Мамедкулі выгадаваў пасынка. У дасягнуўшага паўналецця юнака ў сэрцы жыла толькі адна любоў — бязмежная любоў і бясконца вернасць Шаху і Мамедкулі. Мамедкулі назваў яго Шахвярэнам¹ і паступова настолькі прыкіпеў да беднага дзіцяці, што яму здавалася, быццам Шахвярэн не пасынак яму зусім, а свой, родны сын.

* * *

Цяпер яны, скрыжаваўшы ногі, сядзелі на падлозе за нізкім круглым сталікам. Мамедкулі пачаў размову здалёк, і, нарэшце, закрунуў галоўнае, запытаў у Шахвярэна:

— Шахвярэн, сыноч, пра што гавораць салдаты перад паходам? Ці няма сярод воінаў тых, каму не па нутру будучы паход?

Шахвярэн узняў галаву, з некаторым здзіўленнем паглядзеў у твар Мамедкулі і адказаў так:

— Паход і ёсць паход, ага, адзін з тых, што армія здзяйсняла і раней, нічога тут новага няма. Даўно ўжо ўсе мараць аб сапраўдных бітвах. Ёсць сярод салдат нават такія, хто, як і я, непамерна рады таму, што ўпершыню адправяцца ваяваць. Не, безумоўна, усе задаволены. Ды прадоўжыць Усявышні жыццё нашаму Шаху...

— Амінь, амінь. Ды пачуе цябе Бог...

Мамедкулі спадылба акінуў позіркам пасынка, які, не выбіраючы сярод смажаных падгарэлых гарошыны, проста браў іх жменьамі з блюда і са смакам клаў у рот, па тым, як юнак паводзіць сябе, зразумеў, што той адчувае шчырую радасць ад будучага пахода. «Ён адпраўляецца ў першы свой вайсковы паход, які ж ён малады, кроў у яго кіпіць, ён убачыць новых людзей, новыя мясціны, а колькі ворагаў упадуць да яго ног, з дазволу Бога, і будучы маліць аб літасці... Хто ведае, што ў яго напісана на родзе, можа, шчасце яго

¹ Шахвярэн — дар Шаха.

зусім у іншых краях, і там ён знойдзе свой лёс, а потым пакіне і мяне, сьдзе з гэтых мясцін...»

З такімі думкамі Мамедкулі глядзеў на гарачага, але пачцівага малайца, які сьдзеў перад ім, і не мог адарваць ад яго вачэй, водзячы імі навокал, зноў і зноў спыняў позірк на гэтым родным твары. «Вусы ў яго будуць чорныя-чорныя, а вочы — агатавыя, яго рыжыя валасы падобныя да восеньскага лугу. Аднаму Богу вядома — колькі ў мяне ў сэрцы любові да цябе, акрамя любові да цябе, няма ў маім сэрцы іншай любові, адзіны мой, жыццё маё, душа мая, мілы, дарагі мой...»

З задавальненнем паядаючы гарох, Шахвярэн адчуваў на сваім твары ўважлівы позірк айчыма, але не падаваў выгляду, каб не засмуціць таго праяўленнем сваіх пачуццяў. Мамедкулі быў таямнічай асобай, і калі гэта яго таямнічасць прымушала ўсіх ставіцца да яго насцярожана, яго пасынак Шахвярэн, якога ён выгадаваў, песцячы і ласкаючы дзень за днём, цяпер, стаўшы сотнікам, з годнасцю носіць на рамяні кінжал са срэбнай рукаяткай і добра ведае, што хаваецца за гэтай таямнічасцю, а чаго там няма... Ён сапраўды нядрэнна ведаў свайго айчыма і таму стараўся не перашкаджаць яму вольна так, спадцішка, глядзець на сябе. Шахвярэн, у сваю чаргу, разважаў так: «Ага, ага... мой ага, мой дабрадзеі, хто яшчэ ў мяне на гэтым свеце ёсць, акрамя цябе, і нават калі знойдзецца нехта, не патрэбен ён будзе мне тысячу гадоў, не патрэбны мне ні багацце, ні чыны, толькі б не стаць няўдзячным у адносінах да цябе, толькі б вярнуць свой доўг, не можа быць у мяне іншай патаемнай мары чым мара — не памерці да пары, а даглядаць цябе, калі ты састарэеш, узяць усе твае клопаты на сябе, бацька мой, дабрадзеі мой, што замяніў мне бацьку, адзіны мой любімы чалавек...»

Калі б хто паглядзеў зараз на іх збоку, ён бы нічога не зразумеў з таго, як, седзячы моўчкі, твар у твар, адзін з гэтых двух употай, непрыкметна назірае за другім, і як той, другі, адчуваючы гэта, не падае выгляду. Ён бы не змог пранікнуць у скрыты сэнс іх маўклівай гутаркі. Толькі яны самі, Мамедкулі і Шахвярэн, толькі гэтыя двое ў такім вялікім свеце маглі, прыкіпеўшы сэрцамі адзін да аднаго, раскрыць адзін другому сваё патаемнае так, як яны рабілі гэта зараз — непрыкметна для астатніх, і цудоўна разумеючы адзін аднаго. Не мог чалавек любіць чалавека так, як гэтыя двое любілі адзін аднаго і як звязаны былі душой. У час апошняй сустрэчы перад паходам паміж імі ўсё было іменна так, а не інакш.

Раздзел XIV

Караванбашы замёр, забыўся на ўсё, што адбываецца навокал, з засмучаным выглядам задумаўся. Вядома ж, ён зусім не гэтага чакаў. Ён і ўявіць сабе не мог, наколькі бязлітасным будзе да яго Дух роднага бацькі. Хаджа Ібрагім ага таксама сьдзеў нерухома, баючыся нават пашавяліцца. Калі б справа залежала ад яго, ён бы пакончыў з гэтым зараз жа. Хопіць! Чуеш, ага, дастаткова! Трэба закончыць усё гэта. Раз і назаўсёды пра гэта трэба забыць. Чараўнік Сайях — не Ак дэрвіш, Дух, якога ён выклікаў, здольны толькі на такое. Трэба было паклікаць таго маладога чараўніка, але адкуль ведаць Ібрагім азе, што перад ім у яго абліччы стаіць сам знакаміты Ак дэрвіш. Мусіць, мара Караванбашы, якая ўжо колькі гадоў не давала яму спакою, каменем вісела на яго сэрцы, падточваючы ўсе сілы, кане ў Лету. Толькі б усё скончылася. А то Караванбашы счарнее ад гора...

Дрыжачае полымя свечкі ўсё яшчэ дымілася, і гэты слабы дымок прадаўжаў засцілаць увесь пакой. Чараўнік Сайях як сядзеў, апусціўшы галаву на грудзі, скрыжываўшы ногі, склаўшы рукі на каленях, так і прадаўжаў сядзець, але перастаў хістацца. Ён нічога не ведаў аб тым, што адбываецца, у тым ліку і аб гэтай кароткай, нечаканай размове, улучыўшы момант, чараўнік увайшоў у прастору часу адасаблення. І зараз не было ніякай магчымасці выцягнуць яго адтуль, вярнуць назад у пакой.

Пасля некаторага роздуму, Караванбашы ўсё ж рашыў паспрабаваць і заваяваць у Духа прыхільнасць да сябе, хоць неяк улагодзіць яго:

— Ды буду я ахвярай майму дабрадзею, — Караванбашы павярнуўся тварам да пустаты, — ну і чаму ты такі злосны? У чым жа я правініўся, што давяло цябе да шаленства?

Дух быццам бы чакаў гэтага пытання, тут жа, дражнячы яго, пераймаючы яго голас, адказаў:

— У чым я правініўся. У чым мая віна... Ты вінаваты. Чаму не даеш мне спакою? Хто ты такі, што табе патрэбна ад мяне, навошта ты выклікаў мяне? Ён, бачыце, Алахвардзі! Ого! Ну, і што з таго? «У чым мая віна?» — памаўчаўшы, Дух дадаў да сказанага яшчэ адно дзіўнае слова: — Дуронік...

Як жа страпянуўся Караванбашы, пачуўшы гэта незразумелае на першы погляд слова, у яго заіскрыліся вочы, радасна забілася сэрца. Павярнуўшыся да Хаджы Ібрагім агі, кінуў на яго шчаслівы позірк. Ён раскрыў рот, і словы, быццам выштурхоўваючы адно другое, пасыпаліся ў яго з языка:

— Хай Бог адорыць мяне смерцю ля тваіх ног. Гэта ты, ага, вядома ж, гэта ты. Ды буду я ахвярай нават пылінкі той зямлі, на якую ты ступаў, ага. Гэта я. Дуронік... — Ён зноў звярнуўся да Хаджы Ібрагім агі. — Памятаю з дзяцінства, ён так мяне называў, часам і бабуля так мяне называла, пераймаючы яго.

Караванбашы цалкам уверыўся ў тым, што Дух у пакоі з'яўляецца Духам яго бацькі Мамедкулі, і гэты Дух, несумненна, пазнаў яго. «Дуронік». Больш відавочнага доказу не магло і быць.

Караванбашы зноў пачаў размову, набіраючыся цярдзення:

— Чаму ты размаўляеш са мной так сярдзіта? Калі б ты ведаў, гэта туга па табе, туга па маім браце прывяла мяне да такога вартага жалю стану, калі б ты толькі ведаў... Ага, ваш няшчасны лёс кожны Божы дзень і да гэтай пары даводзіць мяне да знямогі, прыгнятае мяне... калі б ты ведаў...

Раптоўна нахлынуўшы рыданні абарвалі размову Караванбашы. Жорсткі камяк у горле не даваў больш яму гаварыць. Ён зноў змоўк. І Дух не парушаў узнікшую цішыню. Усё ж такі здолеўшы ўзяць сябе ў рукі, Караванбашы адкашляўся, прачысціў горла і прадоўжыў ужо больш спакойна. Цяпер ён перайшоў на шэпт, стараючыся гаварыць цвёрда і выразна:

— Дазволь абрадаваць цябе, ага. Я валодаю немалой маёмасцю. У мяне вялікія караваны. Пабачыў многія краіны, даводзілася прывозіць нечувана каштоўныя рэдкасці... — голас Караванбашы стаў цішэйшы за шэпт, жудасным холадам павяла ад яго, — я адзін з прыбліжаных Шаха. Многія мяне баяцца. А ён вельмі любіць мяне. Часта раіцца са мной. Цяпер, каб ты ведаў, не той Шах, які правіў пры табе, а яго сын. Але гэта нічога не мяняе. Ён таксама адказвае за грахі свайго бацькі. Той Шах, якога ты ведаў, захварэў, захварэў яшчэ тады, ад гэтага і памёр дзесяць гадоў таму. А шкада, як бы там ні было, ён лёгка адкупіўся. Я рыхтаваў яму іншую долю...

Чамусьці Караванбашы не захацеў больш прадаўжаць гэтую тэму, адчайна агледзеўся па баках і ад шэпату перайшоў на звычайны свой тон:

— Але і ты, і мой старэйшы брат пастаянна сніцеся мне па начах, сумленнем клянуса, павер мне. Вы хапаеце мяне за горла і душыце мяне. Я ж у дзяцінстве нават толкам твараў ваших не бачыў, а вы ўсё ніяк не пакінеце мае сны, вандруеце з аднаго сна ў другі... Ведаеш, што вы гаворыце мне? Не ведаеш! «Помста, помста!», паўтараеце вы, ага, то шэптам, то пераходзячы на крык, якраз як ты цяпер. Вы ж чаго ад мяне хочаце?

Рукі і ногі Караванбашы аслабелі. Адзін з двух цвікоў, што тырчалі ў яго сэрцы, ён з вялікай цяжкасцю выцягнуў, і цяпер з раны сачылася цёплая кроў. На гэты раз голас Духа пачуўся з боку свечкі, і голас гэты гучаў з яшчэ большым смуткам. Здавалася, пужлівыя хістанні полымя выдавалі яго тугу. Дух сказаў:

— Толькі паглядзіце на яго! Дурань ты такі, якая мне справа да таго, хто табе сніцца, а хто не сніцца... Нам няма ніякай справы да нечых сноў. Вы бачыце... ён не можа заснуць. Хіба я гаварыў табе аб помсце? Ніколі!!! Калі не можаш заснуць, як чалавек, не спі. Дуронік...

Голас Духа ўпершыню задрыжаў. Але пасля імгненых хістанняў ён прадоўжыў ужо ўпэўнена:

— Сам я таксама не мог заснуць. Але на тое была свая прычына. Ведаеш, чаму я не мог спаць? Не ведаеш. Адкуль табе ведаць?! Дуронік... Ведаеш, на чыё жыццё я ўпершыню замахнуўся, хто стаў маёй самай першай ахвярай з тых, каго я адправіў на той свет? Не ведаеш? Раз сам мяне паклікаў, слухай цяпер. Гэта была жанчына. Я спіхнуў яе ў калодзеж. Яна памерла без шуму...

Словы Духа настолькі зачэпілі Караванбашы, што ён ледзь выціснуў з сябе:

— Кім яна была?

Дух быццам бы не пачуў яго:

— Так... Пасля гэтай жанчыны ўсё і пакацілася, як па пісаным... Стала намнога лягчэй. Нават задавальненне атрымліваў, па загадзе Шаха пасылаючы аднаго за другім на той свет. Усе яны, вядома ж, адпраўляліся ў пекла. Ну, задаволены? Дуронік... — Голас Духа становіўся пакрыху раднейшым яму, пачаў здавацца амаль дамашнім. — Хіба плёткі яшчэ не дайшлі да тваіх вушэй? Хто? Ці жывы яшчэ візір Машдалі?

Задаўшы апошняе пытанне, Дух замаўчаў. Але Караванбашы зразумеў, што на гэты раз Дух чакае адказу ад яго. Караванбашы жаласна сказаў:

— Ага, ага, прашу цябе, не гавары так, ды буду я тваёй ахвярай, не гавары так, малю цябе! Дрэнна мне. У чым мая віна, ага, скажы хоць, чым я правініўся перад табой? Жывы яшчэ візір Машдалі, жывы. Але ж ледзь гаворыць, ледзь дышае. Ходзіць з напругаю, падае, калі не падтрымліваць яго з усіх бакоў.

А чаму ты аб ім пытаешся, ага? Кім была там жанчына, пра якую ты гаварыў?

Караванбашы ўжо зараней адчуў жах у адказе на сваё пытанне, нават моцна заплюшчыў вочы. І тое, пра што ён пачуў, і на самай справе было кашмарам:

— Візір Машдалі быў сябрам юнацтва майго бацькі і апякаў мяне. Гэта ён закрыў ад людскіх вачэй забойства маёй маці, калі я здаўся ўладам. Я ж быў бегляком. Ты запытаў аб тым, кім была тая жанчына, ведай, яна — мая родная маці. Калі б не візір Машдалі, яшчэ тады ў гарах мяне забілі б. Што вылупіў вочы? Ты ўсё такі ж, як у дзяцінстве. Смешны... Хочаш яшчэ нешта скажу табе? Ведаеш, каго я адправіў на той свет у апошні раз, раскажаць? Пэўна, не ведаеш... З высокай скалы...

— Не, пастой. Пачакай крыху, май міласэрнасць. Пачакай. Пастой. Не спяшайся... — Караванбашы зарыдаў.

Ім падалося, быццам Дух страпянуўся, а, можа, ён перавёў дыханне?! На спіне ў Караванбашы выступіў халодны пот. Хаджа Ібрагім ага ў разгубленасці ўвесь дрыжаў. Яму хацелася ўстаць і збегчы адсюль, знікнуць, але ён, вядома ж, не мог гэтага зрабіць, нават пад пагрозай смерці ён бы не дазволіў сабе пакінуць Караванбашы аднаго.

Горад за сценамі дома ляжаў у цемры, толькі там і тут у вокнах яшчэ гарэлі агеньчыкі свечак, якія напаміналі гуллівыя зоркі. Як ні старалася цемра прабрацца ў шырокае, але зачыненае акно на другім паверсе дома Караванбашы — у яе нічога не атрымлівалася. Слабое святло свечкі, быццам апошні самаадданы воін разбітай арміі, стаяў на варце яго жылля. Здавалася, пакой стаў намнога большым, і дым, расцілаючыся па ім, імкнуўся знайсці хоць якую-небудзь шчыліну, каб выбрацца на двор. Гаворка паміж Караванбашы і Духам толькі-толькі пачынала наладжвацца. І ўсё ж Караванбашы яшчэ сумняваўся — можна поўнасцю даверыцца яму, адкрыць усе свае тайны ці не. Ён схопіўся за галаву абаруч, усе жахлівыя словы, пачутыя ім толькі што, змяшаліся ў яго галаве. Словы, быццам вярблюды ў караване, то цягнуліся ланцугом адзін за адным, то, замітусіўшыся, стараліся абагнаць тых, хто спераду, і тады, разладжваўся іх рад, яны штурхаліся, брыкаліся, наносілі адзін аднаму моцныя, жорсткія ўдары. Сапраўды, словы ў сказе якраз як вярблюды ў караване.

Што яму цяпер рабіць?

Хаджа Ібрагім ага, ціхенька таргануўшы ззаду за палу кафтана Караванбашы, шапнуў:

— Ды праройдзе боль твой да мяне, далібог, гэта нейкі звар'яцелы Дух. Ото-ото, гэты Дух нейкі нездаровы. Што скажаш, святло маіх вачэй, давай прагонім яго ды з плеч далоў. Якая ад яго карысць? Вярзе нейкую бязглуздзіцу...

Караванбашы рэзка павёў плячамі і, павярнуўшыся да яго ў цемры, паглядзеў з дакорам. Цемра паміж імі на адно імгненне, толькі на адно імгненне азарылася святлом яго вогненнага позірку. Затым Караванбашы адварнуўся, святло ў яго вачах пагухла, і зноў у пакоі запанавала цемра, узвысіўшыся перашкодай для святла свечкі. Караванбашы пашукаў вачамі месца, адкуль у апошні раз даносіўся голас Духа, месца побач з падсвечнікам, пачакаў, што ж яшчэ скажа Дух.

— Рана ці позна ты б усё роўна пачуў аб гэтым, — як ні ў чым не бывала прадоўжыў Дух. — Калі б не я, нехта іншы паведаміў бы табе аб гэтым. Гэта я, я і ніхто іншы, адправіў яе на той свет, скінуў уніз з вяршыні гары. Яна хацела ўзляцець, але не змагла, як жа без крылаў паляціш? Яна каменем упала на дно цясніны, здрыганулася і засталася ляжаць нерухома.

Цяпер Караванбашы загаварыў ціхім, умольным тонам, быццам звяртаўся да самога сябе:

— Не... Не...

Але з'едлівы Дух быццам не чуў яго:

— Гэта апошняя маё забойства. Апошняя смяротная кара... Мая родная маці была першай, каго я пазбавіў жыцця, твая маці — апошняя. А ты лапочаш, што аслеп ад слёз, што я снюся табе кожную ноч. А твая маці не сніцца табе?! Эх ты, Дуронік...

Караванбашы адгукнуўся ўсё тым жа ціхім голасам, быццам гаварыў сам сабе:

— Ага, я ж памру ад гора. Не гавары так, ага. Пашкадуй мяне... — ён зноў павярнуў галаву да Хаджы Ібрагім агі, — што ён гаворыць, ты што-небудзь разумееш?! Можа, ён не мой бацька ўвогуле?! О, Божа, Божа, хто ж ён такі?

Хаджа Ібрагім ага не сцярапеў больш, не баючыся нічога, устаў са свайго месца, рукі ў яго былі моцна прыціснуты да грудзей, быццам хацеў суняць страх у сэрцы, асцярожна ідучы ўздоўж сцяны, ён наблізіўся да чараўніка Сайяха. Той сядзеў усё гэтак жа абыякава, толькі прыадкрыў заплюшчаныя свае вочы і са здзіўленнем паглядзеў на яго, быццам «што, што табе трэба?» хацеў спытаць.

Хаджа Ібрагім ага ўпаў на калені перад ім і з мальбой спытаў:

— Малю Богам, скажы, хто ён такі? Чый ён дух?

З-пад паўпрыкрытых вейкамі зрэнак чараўніка бліснула здзіўленне:

— Гэта Дух бацькі Караванбашы, чым жа яшчэ ён можа быць Духам?! На гэты конт няма сумненняў. Гэта дух ката Мамедкулі.

— Ты ўпэўнены?

— Вядома ж, упэўнены. А што?

Хаджа Ібрагім ага ўважліва вывучаў твар чараўніка, намагаючыся зазірнуць у яго вочы, якія зноў заплюшчваліся, яму хацелася пераканацца — праўду гаворыць гэты чалавек, ці не, затым, нічога больш не сказаўшы, гэтак жа, як і прыйшоў, вярнуўся на сваё месца, сеў, скрыжаваўшы ногі.

Затым нахіліўся ў бок Караванбашы і прашаптаў:

— Гэта ён, святло маіх вачэй. Твой ага. Мужайся. Цярпі. А што рабіць?

Дух на гэты раз надаў свайму голасу крыху пяшчоты:

— Якім жа відным мужчынам ты стаў... Я памятаю цябе зусім малюпасенькім...

Бабуля спявала табе калыханку: спі, засні, спі, засні... калі не заснеш, калі не заснеш салодкім сном, не перастанеш крычаць, прыйдзе дамавік і цябе забярэ. Цябе... Эх, ты, Дуронік... — Голас Духа абмяк. — Гэта я, твой ага, хто ж яшчэ? Твой ага я. Я твой няшчасны ага...

Караванбашы ледзь не абамлеў ад апошніх слоў Духа, некаторыя малюнкi з дзяцінства, туманныя, з невыразнымі абрысамі, ажылі перад ім, пачуліся далёкія, знаёмыя галасы: «...прыйдзе... дамавік... цябе... забярэ...»

— Пазней, калі падрас ужо, нічога я так не баяўся, як гэтага дамавіка, — цяжкая туга прыціснула Караванбашы. — Дамавік... колькі ні распытваў бабулю, да сваёй смерці яна так і не сказала мне — хто гэты дамавік, дзе ён жыве і калі прыйдзе... Усё ныла «помста», «помста»... Чуеш, ага? Ты проста бязлігасна жартуеш са мной?! Скажы, скажы, што ты гаворыш няпраўду...

Дух з горыччу адказваў:

— Мы, духі, не здольныя гаварыць няпраўду. Нават калі захачу, усё роўна не змагу салгаць.

Яго голас зноў стаў дзёрзкім:

— Ну, даволі. Калі табе больш няма чаго сказаць, я пайду. Эх ты, Дуронік... Табе ж болш няма чаго казаць?

Караванбашы пачаў упрошваць Духа:

— Пастой, пачакай трохі. Малю цябе, не спяшайся. Скажы, раскажы мне, ці бачыў ты там майго брата, які захлынуўся ў сваёй маладой крыві?..

Дух разгневаўся:

— Не ведаю, аб чым ты... Разумееш, не ведаю. Там забываюцца на ўсё, што здарылася тут. Наша памяць прачынаецца толькі тады, калі мы вяртаемся сюды. Так, я і на яго забыўся. Так лепш. Часам мне здаецца, што там усе мае

сыны. І бацьку свайго не ведаю. Там усе адзін аднаму бацькі... І ён не ведае мяне. Мне пара сыходзіць. Пустое... Усё марна. Балбатня да дабра не давядзе. Больш не трывож мяне. Не кліч сюды, чуеш?!

Голас Духа задрыжаў, стаў перарывістым, ён загаварыў раптам невыразна, пераходзячы з крыку на шэпт, нічога нельга было разабраць у гэтай мешаніне гукаў, аднак хутка голас гэты зноў набыў сэнс і стройнасць, Дух працягваў:

— ... Ведаеш, чаму пралілася кроў твайго брата? Не ведаеш... Яны зрабілі гэта з-за цябе. З-за цябе. Ты з'явіўся на свет. Пасля гэтага я ў тым доме, у тым горадзе, ля таго ачага захацеў застацца з тваёй маці, але тым самым я наклікаў на сябе грэх, парушыў загад Шаха. Я павінен быў вярнуцца разам з войскам, але не вярнуўся. Вось у чым была мая віна. Маці твая таксама стала заложніцай гэтай віны, ведай...

Караванбашы са здзіўленнем запытаў:

— Ты гаворыш, яны спагналі злосць, вас пакаралі з-за мяне, так?

Дух тут жа ўпэўнена пацвердзіў:

— Так, з-за цябе! Яны помсцілі і мне, і яму за тое, што ты з'явіўся на свет. Я прыйшоў у горад, дзе жыла твая маці, з войскам, і з войскам павінен быў вярнуцца назад, але... не вярнуўся. Пакахаў тваю маці, разумееш? Парушыў загад Шаха. А гэта вялікі грэх, вялікая правіннасць! Загад Шаха быў даведзены да войска ў кожным куточку горада. Загад абвяшчаў: «Усе, хто выйшаў у дарогу разам са мной і з маім войскам і дайшоў да гэтых мясцін, павінны вярнуцца са мной у сталіцу, ніхто не мае права не паслухацца! У таго, хто мае намер застацца і абжыцца ў гэтым пераможаным горадзе, будзе знішчаны ўвесь род, таму што і паветра тутэйшае, і вада, і зямля, і камяні, і нават хлеб, словам, усё, што зведала паражэнне, вылегчана...» Такім быў загад. Шахвярэнна з адсечанай галавой, у чувале аднойчы ноччу кінулі ля майго парога... Цёмнай была тая ноч. На небе — ні зоркі, зніклі кудысьці, здавалася, ці не было ўвогуле ніколі, нападзубытым, далёкім сном здаваліся яны...

* * *

...Хмара заслانیла сабой светлатвары месяца, і на невялікі дворык прыгажуні Пярнісы апусціўся злавесны цень. Мамедкулі ляжаў у пасцелі, адна рука ў яго забыталася ва ўзлачманых валасах прыгажуні Пярнісы, якая салодкім сном спала побач з ім, а другая... раптам ён пачуў жалезны стук конскіх падкоў на бруку. Ля самых яго варотаў гэты жудасны стук раптам абарваўся, і ўсё навокал агарнула цішыня. Аблакаціўшыся аб падушку, Мамедкулі прыпадняўся, і хіба не ёкнула ў яго сэрца?.. ёкнула, і ён не толькі на слых, але і вачамі стараўся ўлавіць гэты гук, але, як і раней, стаяла цішыня, і тады насцярожанае сэрца яго пачало шалёна калаціцца. Білася сэрца яго, білася... Хацела выскачыць з грудзей... Раптам з вуліцы пачуўся голас. Нехта гаварыў так ціха, каб толькі ён змог пачуць яго. Нехта, узняўшыся па лесвіцы, шэптам кінуў у расчыненае акно: «Зраднік Мамедкулі, здраднік Мамедкулі, на, трымай узнагароду за злачыства. Вось табе адказ. На, трымай...» Потым, калі яшчэ не змоўклі галасы перад варотамі, нешта з глухім грукатам ударылася аб зямлю. І адразу ж, мерна стукаючы падковамі, коннікі павярнулі і паімчаліся туды, адкуль з'явіліся да яго. Сціх грукат капытоў, аддаліліся галасы, і больш нічога не было чуваць.

Мамедкулі застыў у той жа паставе, не мог нават паварушыцца, яго цела быццам скаваў мароз, ён стаяў як статуя. Баяўся нават дыхаць, думаў — уздыхне, і Пярніса прачнецца. Нельга было зараз ні ўздыхнуць, ні павару-

шыцца, выдаць хоць які-небудзь гук, нельга было ніяк... У гэтага адрэзку часу была свая тайна, і тайна гэта была страшная. Шмат хвілін пралацела вось так, у аняменні... І вось, калі цішыня ператварылася ўжо ў гучны, аглушальны віск, нехта, быццам штурхануўшы, разбудзіў Пярнісу, маўляў, чаго ты спіш, адкрый вочы, зірні, даведайся, чаму мужчына, што ляжыць побач, прыпад-няўся і застыў як камень, чаму яго цела, твар, вочы раптам састарыліся ў адно імгненне?! Тут Мамедкулі зірнуў на прыгажуню Пярнісу і, убачыўшы разгубленасць у яе вачах, пасмялеў, павольна падняўся з ложка, пачаў апрацаваць, таксама няспешна. Жанчына скурчылася ад страху і пралепятала:

— Што здарылася, ты куды?!

Мамедкулі не стаў ёй адказваць, толькі яшчэ раз дзіўна паглядзеў на яе. Ужо калі Мамедкулі пачаў спускацца па лесвіцы ўніз, да варот, лёгкая ўсмешка з далёкага мінулага шызым голубам апусцілася на яго вусны. І адразу ж знікла тайна гэтага адрэзку часу. Мамедкулі зразумеў, што адбылося. Зразумеў, што знаходзіцца ў чувале, які з глухім стукам упаў на зямлю. З той жа, падобнай да голуба ўсмешкай на вуснах, ён зрушыў засаўку на дзвярах, прыдчыніў вароты і выйшаў на ціхую бязлюдную вуліцу, там ён заўважыў вялікую чорную торбу, якая валялася на бруку. Калі Мамедкулі падхапіў торбу і пацягнуў яе ў двор, за ёй пацягнуўся чорны масляністы след...

Ад гэтага следу ішоў зусім не чужы, а такі знаёмы пах... Якім родным быў гэты пах... вусны яго сціснуліся, упершыню ў жахлівым сваім жыцці ён адчуваў моцную слабасць у каленях, ногі задрыжалі, быццам вежы ў час землятруса, проста на двары ён упаў на калені побач з торбай, сціснуў абедзвюма рукамі твар, і толькі два словы змаглі вырвацца з яго сэрца і ўпасці на язык, падобна нечалавечаму выццю: «Вах, Шахварэн...»

* * *

Разам са сваім памочнікам, старым слугой, Мамедкулі аднёс астанкі Шахварэна ў зялёную даліну за горадам, дзе ля падножжа высокіх, стромкіх скал, удалечыні ад людской мітусні гарэзліва струменіўся невялічкі ручай, тут яны выкапалі магілу і пахавалі яго. Засыпаючы зямлёй астанкі свайго любімага сына, Мамедкулі адчуваў, быццам хавае самога сябе, быццам гэта ён лёг тут у магілу і самога сябе закапаў. Нейкі іншы Мамедкулі вырваўся з яго цела наверх і, задыхаючыся, схаваўся ў магільнай цемры. А бывалы стары слуга, ціха седзячы збоку, утаропіўся паглядам у заімшэлыя скалы, ён ніяк не мог прымусіць сябе паглядзець у твар Мамедкулі, увесь час адводзіў вочы. І ўсё-такі не ўтрымаўся, зірнуў: Мамедкулі прысеў на кукішкі ля свежай магілы, і на вуснах яго блукала мяккая, падобная да голуба, усмешка... Стары слуга абамлеў і, гучна сказаўшы «уратуй, о вялікі Алах», пачаў наўмысна кашляць, быццам бы чысціць горла, але колькі ён ні кашляў, тая ўсмешка, што голубам апусцілася на вусны Мамедкулі, заставалася ўсё там жа, не адлятала.

Раздзел XV

Стаяла мёртвая цішыня. Яе парушыў сам Дух:

— Больш не пытайся ў мяне пра Шахварэна. Чуеш, не пытайся... Ты ўсё ведаеш пра сябе, але ў маю душу ты не можаш заглянуць...

Хаджа Ібрагім ага зноў ціхенька штурхануў Караванбашы:

— Ды буду я тваёй ахвярай, пара заканчваць размову, ты не бачыш сябе збоку, на табе ж твару няма, святло маіх вачэй... Якая табе справа да гэтых бессэнсоўных размоў прыдуркаватага Духа?!

Караванбашы азірнуўся назад і так паглядзеў на вернага Ібрагім агу, што той імгненна прыкусіў язык. Затым ён сказаў:

— Ты не зразумееш... Выйдзі, прашу... Мне трэба пагаварыць з ім адзін на адзін.

Хаджа Ібрагім боязна сціснуўся.

— Святло маіх вачэй... — паспеў сказаць, але Караванбашы сярдзіта і нецярпліва абарваў яго:

— Я сказаў, і дастаткова! — Потым, падумаўшы, падавіў гнеў. — Прашу цябе, адыдзіся, я павінен сказаць яму нешта сам-насам.

Хаджа Ібрагім ага згадзіўся, але ўсё ж сказаў пакрыўджана:

— Добра, што ж тут зробіш?! Выйду, раз ты хочаш. Але я буду паблізу, святло маіх вачэй, далёка не пайду. Калі што... пакліч мяне.

Хаджа Ібрагім ага папоўз на каленях уздоўж сцяны і знік.

Караванбашы няспешна агледзеў увесь пакой. Падумаў: раз ён чуе голас Духа, можа, як-небудзь удасца ўбачыць і яго самога. Але, дзе ён? Не, і ценю не відаць...

На гэты раз Дух не стаў чакаць пытанняў, ён загаварыў сам:

— Ну, пра што ты хацеў запытаць, дык запытай жа. Бачу, ты валодаеш немалым багаццем, а слова тваё мае аўтарытэт нават у Шаха. Што ж яшчэ патрэбна табе? І дай мне пайсці.

Дух цяпер залежаў ад волі тых, хто выклікаў яго, дакладней, ад волі чараўніка. Толькі Сайях мог вярнуць яго ў сваё вымярэнне. Але Караванбашы не пачуў яго апошняю просьбу, яго адольвалі свае думкі, ён думаў аб тым, што прыйшоў час сказаць усё, ён вырашыў і раптам на адным дыханні выдаў:

— Ведаеш, ага, я адпомшчу за вас абаіх.

Дух спачатку здзівіўся:

— Аб чым ты, хлопчык? Каму ты адпомсціш за нас?

Караванбашы нарэшце адчуў лёгкасць у душы, быццам другі цвік, шмат гадоў таму ўваткнуўшыся ў яго сэрца, уросшы ў яго, выйшаў наверх і растаў, як цукровы пясок.

— Сказаў тое, што сказаў, — упарта паўтарыў Караванбашы.

— Не, ты нешта цямніш. Раствлумач, расталкуй сказанае. — Дух яўна не чакаў такога павароту ў іх размове.

Караванбашы сам не падазраваў аб тым, што, аказваецца, ён не марна жыў, чакаючы моманту, калі зможа пазбавіцца ад болю і мучэнняў, якія гадамі насіў у сэрцы, не верачы таму, што гэты момант калі-небудзь настане. Шчасце заключалася не ў тым, што зараз ён мог выказаць усё, што год за годам, месяц за месяцам, дзень за днём, гадзіна за гадзінай збіралася ў душы, выказаць таму, каму гэта і было прызначана, шчасце заключалася ў тым, што зараз Караванбашы глядзеў на сябе як бы збоку. Глядзеў і бачыў, як нейкі малады мужчына, скрыжаваўшы ногі, сядзіць, хвалюючыся, у знаёмым яму доме і голасам, які яму самому здаваўся чужым, нешта гаворыць, звярнуўшыся тварам да пустаты, і гаворыць так, быццам нехта чуе яго ў гэтым цёмнаватым пакоі, пазбаўленым усіх прыкмет, ён пазнаваў гэтага мужчыну, і адначасова не пазнаваў, усё блытаў яго з кімсьці. Гэты малады мужчына нешта гаворыць, старанна стараецца нешта даказаць, але Караванбашы ўжо не чуў яго голасу, ды і не хацеў чуць, ён проста з любоўю сузіраў тое, што адкрывалася яму.

А словы бяспрашна ўступалі на нябачны ў тумане шлях і гучалі так:

— З самага дзяцінства, як толькі разабраўся, што і да чаго, я жыў пачуццём помсты, ведай. Начамі слова «помста» прыліпала да маіх вуснаў, з гэтым словам я засынаў, а пад раніцу яно, зляцеўшы з вуснаў, трапляла ў абдымкі наступнай ночы. Што скажаш пра гэта? Старая мая бабка кожны Божы дзень заклінала мяне матаць на вус гэта слова, і, паміраючы, калі ўжо не магла гаварыць, вачамі вымавіла: «Помста!..» А яшчэ вось што сказалі яе вочы: «А раптам ты забудзеш пра помсту, мілае маё дзіця, глядзі ж, не забудзь?..» Я хутка адказаў: не, не забуду, засні спакойна, не забуду. «Глядзі ж, калі забудзеш...» — заклінаў патухлы пагляд. І я пакляўся: «Калі забуду, хай дамавік забярэ мяне».

Напачатку я не забываў на гэта слова ад страху, слова, як слова, не больш таго... Сэнс яго адкрыўся мне пазней, і я не забываў яго гэтак жа, як не забываю дыхаць, есці хлеб, праганяць смагу вадой... А ты...

* * *

Тут Караванбашы на імгненне страціў усякую сувязь з рэальнасцю, забыўся на тое, хто ён і хто яго суразмоўца, навакольны свет перастаў для яго існаваць, ён заплюшчыў вочы, і, заключаны ва ўчэпістыя абдымкі ўспамінаў, згадаў гады дзяцінства, якія засталіся недзе далёка-далёка.

* * *

...Яго бабуля яшчэ жывая, але вось ужо колькі дзён яе нерухомае, высхлае, як асенняя галінка, цела, скурчылася, ляжыць на пасцелі, сілы поўнаасцю пакінулі яе, яна цяжка дышае, гаворыць з цяжкасцю, адны вочы, толькі вочы, уабраўшы ў сябе аднекуль пучок святла, блішчаць лютым агнём:

— Ад твайго бацькі застаўся збан золата... — аблізваючы сасмяглыя вусны, старая гаварыла з ім больш вачамі, чым языком, — я ўпершыню кажу аб гэтым. Слухай уважліва, не забудзь. Я гадала цябе ў беднасці, надгаладзь, але золата гэта не зачпіла, да збана не дакранулася. Цяпер я павінна раскрыць табе гэты сакрэт. Смерць мая ўжо ля парога, з сабой у магілу я золата не панясу, а табе яно спатрэбіцца. У верхняй сценцы калодзежа ў двары... ёсць прыямак, збан у ім... ён зарос хмызняком, засыпаны сухім галлём, там гняздзяцца птушкі. Вось дзе золата твайго бацькі, Мамедкулі. А забойца твайго бацькі і брата...

Караванбашы бачыў праз успышкі зыркага святла на ісподку сваіх заплюшчаных вачэй, як той хлопчык, ледзь саўладаўшы са страхам, які скаваў яго душу і цела, напружаны ад хвалявання, не міргаючы, утаропіўся ў твар старой бабулі, дыханне якой амаль спынілася, і ўпрошваючы прашаптаў:

— Хто ён, хто іх забойца? Не памірай, бабуля, малю цябе, не памірай...

Старая ўсміхнулася вачамі, закашлялася:

— Уф, ох... дай перавесці дух. Не памру, не бойся. Не памру... Пакуль ты не паабяцаеш...

— Хто ён? Ты ж сама заўсёды гаварыла, пачакай, маўляў, прыйдзе час, скажу...

— Ведаю, дзіця маё, ведаю. І ты ведай. Твой бацька... служыў у арміі, якая заваявала наш горад... Катам быў. Давераным слугой... Шаха. Ён жыў у доме, суседнім з нашым. Яго акно выходзіла проста ў наш двор, цяпер гэта акно... няма больш таго акна, бацька твой замураваў яго, залажыў камянямі. Прыпадзілі мяне, душна, о Божа... Госпадзі, памажы...

Дзіця, дзвюма рукамі абняўшы шыю старой, якая ляжала ў пасцелі на падлозе, прыпадняло яе галаву, потым, падтрымліваючы яе адной рукой, другой паправіла падушку ў галаве, толькі пасля гэтага яна задыхала раўней:

— Твая маці, мая дачка Пярніса... — праз сілу прадаўжала старая, — уф, Божа, як прыпомню, сэрца разрываецца, ах, ах, уф... закахалася яна ў ... твайго бацьку. Ён увесь час назіраў за ёй зверху, з акна, зусім галаву страціў... Пры месяцы... Яна, седзячы ля дзвярэй, таксама паглядала на яго, на сорам, на прыстойнасць... забыліся абое. Не тоячыся, чакалі... калі зойдзе месяц, калі цемра ўсё скрые... А я... бедная, у гэты час рабіла выгляд, што сплю. А што мне заставалася? Яна была маладой удавой-гаротніцай, як я магла ўтрымаць яе ад апантанага ёю быка?! Ведаеш, якую бязгрудзіцу несла мне мая родная дачка? Эх... уф.

Старая ўздыхнула і замоўкла. Думы завялі яе далёка. Раптам быццам нешта штурханула яе, яна, здрыгануўшыся, прыпаднялася і села ў ложку, абапіраючыся на рукі. Яна сама была здзіўлена сваім гучным крыкам і тым, як гэты немы крык адолеў шлях з яе знясіленых грудзей да вуснаў, а адтуль вырваўся на белы свет:

— Пярніса, ты што, у пекле засела, нягодніца?! Няўжо развешваць бялізну так цяжка?! Ідзі дадому нарэшце, кладзіся спаць, адпачывай, ужо і ноч надыходзіць, ідзі, я засынаю ўжо. Дзяўчынка мая, Пярніса, паганка ты такая, бессаромніца...

Выкрыкнуўшы гэту незразумелую для хлопчыка фразу, старэнькая бабуля замоўкла, адкінула галаву назад, павалілася на коўдру і страціла прытомнасць.

* * *

Вочы Караванбашы былі заплюшчаны, з-пад апушчаных вейкаў цяклі слёзы, абмывалі салёнай вільгаццю твар, і праз баряду кропля за кропляй падалі на дыван.

...Старая ўрэшце зноў ачуняла, і, адшукаўшы вачамі ўнука, убачыла, што ён, схіліўшы галаву, сядзіць над ёй.

— Кожны раз, калі надыходзіла ноч, хмара засланяла сабой светлы месяц... Дай мне руку, дай... — моцна схапіўшы хлопчыка за руку, яна пасмешліва працягвала. — Увесь двор ахувала цемра. Твая маці... Твая маці ўзбіралася па лесвіцы і ўлазіла ў пакой твайго бацькі на другім паверсе. Сплю я, ці не, на гэта яны, бессаромнікі, не звярталі ўвагі.

Хлопчык слухаў яе, але гэтыя словы ў яго ў адно вуха ўляталі, а з другога выляталі, не затрымліваліся ў галаве. Аднаго толькі слова ён чакаў ад яе. Чакаў, калі старая назаве яму, нарэшце, імя забойцы бацькі і брата. Даведаўшыся пра гэта імя, ён укараніць яго ў сваю душу, а потым крок за крокам, дзень за днём будзе высочваць сваю ахвяру, і абавязкова адпомсціць.

Бабуля задыхалася ўсё больш і больш, вочы яе расшырыліся, яна так глядзела вакол сябе, быццам толькі што нарадзілася на гэты свет, марудна і выразна прамовіўшы апошнія свае словы, яна супакоілася і адышла:

— Твой вораг, дзіця, вельмі небяспечны і грозны. Табе гэта золата можа спатрэбіцца. Забойца твайго бацькі... не забудзь, дзіця маё, ні ў якім разе не забудзь, забойца твайго бацькі — сам Шах.

Яна адпусціла руку дзіцяці, уздыхнула і больш не змагла набраць паветра, яе шырока расплюшчаныя вочы застылі. Пасля гэтых слоў на твары хлопчыка,

які схіліўся да самых вуснаў бабулі, каб лепш было чуваць, адразу ўспыхнулі два вогненныя шары. Ён беражліва падняў руку старой, што саслізнула на падлогу і паклаў яе на плоскія старэчыя грудзі. Адышоўшы крыху назад, ён доўга ўглядаўся ў яе твар, потым хутка выйшаў з пакоя. Наперадзе яго чакаў немалы шлях. Знікаючы ў адным месцы і зноў з'яўляючыся ў іншым, ён, нарэшце, апынуўся ў пакоі, дзе зараз сядзеў Караванбашы, абвёў яго вачамі і ўбачыў... сябе. Калі ён сюды дабраўся, ён ужо не быў дзіцем, ён стаў самім Караванбашы, сустрэўшыся твар у твар, яны назаўсёды растварыліся адзін у другім.

Голас Духа адцягнуў Караванбашы ад яго дум:

— Чуеш мяне? — сказаў Дух. — Я вельмі стаміўся... І ты стаміўся. Цяпер табе многае вядома. Ці адлягло ад сэрца?

Караванбашы ў каторы раз ужо ўпарта паўтарыў тое, што ў яго накіпела:

— Я адпомшчу за вас. Думай, што хочаш, усё роўна адпомшчу. Адпомшчу, што б ты ні гаварыў.

У голасе Духа пачуўся лёгкі, з гаркотай смех:

— Каму адпомсціш, эх, Дуронік, каму? А яшчэ ты пастаянна «брат», «брат» паўтараеш, а ён жа не быў тваім родным братам, ведаеш аб гэтым?

Караванбашы не звярнуў увагі на гэтыя словы:

— Хіба ты не адпомсціў за свайго бацьку? Адпомсціў...

— Таму і загубіў сваё жыццё, — з сумнай усмешкай адказаў Дух. — Нельга пастаянна жыць з пачуццём помсты ў душы. Помста — гэта яд... Думаючы, што рыхтуеш яго для іншых, ты труціш сябе самога...

Караванбашы ўспомніліся чамусьці цяжкія залатыя манеты ў збане, пра які яму расказала бабуля:

— Паміраючы, бабуля раскрыла мне тайну, дзе прыхаваны збан золата, сказала, што золата належала табе, бацька пакінуў, сказала. Твой вораг, дадала, моцны і магутны. Загадала ні ў якім разе не траціць грошы дарэмна. Сказала, ты зможаш, маўляў адпомсціць толькі з дапамогай гэтага золата...

Дух з нянавісцю шапнуў:

— Ах, пачвара...

— Што? Яна ж мяне выгадала, ага, не забывай. Яна апраўдала твой давер. Нельга гаварыць пра яе так.

— Яна зусім не любіла мяне — голас Духа афарбаваўся ўваскрэшымі ўспамінамі. — За ўсе тые гады мы словам не абмовіліся з ёй. Яна заўсёды ненавідзела мяне. Але, відаць, была верным чалавекам...

— Ты, гаварыў, што гэта золата...

— Так, — Дух рашуча перабіў яго, — так, вядома ж, яно не тваё!

— А чыё ж? — Караванбашы шчыра здзівіўся.

— Гэта золата Шаха.

— Шаха???

Караванбашы замёр разгублены, галоўная мэта яго жыцця, як гурба снегу ля падножжа гары, схаваная ад прамянёў сонца аж да самай вясны, раставала проста на вачах. Ён толькі змог прамармытаць:

— Не, ага, не. Малю цябе, не гавары так. Шах жа мой заклёты вораг...

— Вось што?.. — Голас Духа загучаў гучней. — «Мой вораг...» Але чаму? Ці...

— Так, ага, з-за вас з братам...

— Што ж ты такое гаворыш, нікчэмны раб?

— Так, ведаю, ведаю... Ты мне запырэчыш — не ён замучыў вас, а яго бацька... Але хіба дзеці не павінны адказваць за грахі сваіх бацькоў? Кроў за кроў, вока за вока — я адпомшчу. Не пакіну гэта так. Колькі начэй я кідаўся

ў сне, крычаў «брат»... Бедны мой брат, няшчасны... — Караванбашы закрыў далонямі вочы.

Звонку на вуліцы гэтак гучна завуў вецер, што слабы агеньчык свечкі ледзь не згас.

Тыльным бокам рукі Караванбашы старанна выцер слёзы, быццам сціраючы разам з імі цяжкія ўспаміны, і дадаў:

— Любыя твае пярэчанні, ага, не змогуць пахіснуць у маім сэрцы любоў да брата, ведай...

— Як жа ты адпомсціш, няшчасны? — перапыніўшы яго, з безвыходнасцю ў голасе запытаў Дух.

Караванбашы агледзеўся навокал, кінуў востры позірк у бок чараўніка Сайяха, які замёр з заплюшчанымі вачамі ў другім канцы пакоя. Пераканаўся ў тым, што тут, акрамя яго самога і чараўніка Сайяха, нікога няма, а чараўнік нібы страціў прытомнасць і не слухае, не чуе іх. І ўсё ж, не задаволіўшыся да канца ўсім гэтым, Караванбашы зноў абвёў кожны куточак пакоя насцярожаным паглядом, канчаткова пераканаўся ў тым, што яго словы пачуе толькі прышлы Дух, кашлянуў, збольшага прабіўшы горла, і ціхім, але даволі рашучым голасам выклаў усё:

— Ведаеш, ага, я адзін з тых, каму ён бязмежна давярае. Я першы яго купец. Усе заказы яго жонкі і дзяцей даручана выконваць мне... Атручу яго. Ён будзе паміраць доўга. Пакутлівай сабачай смерцю будзе паміраць. Ні адна жывая душа не даведаецца, хто прыклаў да гэтага руку. І што з таго, што ён Шах? Хай расплаціцца за грахі свайго бацькі.

Караванбашы замоўк і шаўковай хустачкай выцер халодны пот са свайго твару на шыі, шоўк імгненна стаў вільготным, ён кінуў хустачку на падушку:

— Што скажаш цяпер? — голасам, поўным спадзяванняў, чакаючы адбэрэння, запытаў Караванбашы.

У голасе Духа адчуваўся бясконцы сум. На гэты раз ён гучаў, як дудка, што аплаквае мерцвяка:

— Памятаю цябе малюсенькім дзіцём. Ты быў такім мілым, калі смактаў маленькія белыя грудзі сваёй маці... Дуронік... Не рабі гэтага...

Караванбашы разгубіўся, ён не гатовы быў да такога адказу бацькі. Ціха і паспешліва ён прашаптаў:

— Ніхто не даведаецца... я падарую яму бясцэнную палку... У краіне гявурай ёсць адзін горад, пабудаваны на вадзе, я прывёз яе адтуль...

Ён чамусьці расхваляваўся, абарваў сябе на паўслове, ускочыў:

— Пагляджу, ці не падслухоўвае нас гэты няшчасны?! — сказаў.

Падышоў да дзвярэй і, прыклаўшыся да іх вухам, «не, здаецца, ні душы» падумаў, затым раптоўна адчыніў дзверы і тут жа зачыніў, там сапраўды нікога не было, супакоіўшыся, Караванбашы вярнуўся туды, дзе сядзеў, і ўздыхнуў з палёгкай:

— Няма нікога. Цішыня. Падалося... Паслухай, ага, адкрыю тайну табе аднаму, палка ўнутры пустая, і там, унутры, змешчаны праўдагаваты шклянны сасуд увесь у дробных дзірках. Гэты сасуд запоўнены смяротным ядам. Кожны раз, калі ён будзе абавірацца на палку, яд будзе прасочвацца і трапляць яму на скуру. Толькі ўбачыў Шах гэту палку, адразу схавіў яе. Відаць, вельмі спадабалася яму. Так, гэта сапраўды цудоўная ручная работа, вачэй не адарваць. А яму палка патрэбна была. У дзяцінстве ў яго было шчаня, і аднойчы гэта шчаня ўпала ў напоўнены басейн, а ён кінуўся за ім і выцягнуў. Тады і пашкодзіў нагу, да гэтага часу кульгае. Бачыш, ага, я разумна ўсё разлічыў. Я абавязкова даб'юся свайго...

Дух, памаўчыўшы, сказаў:

— Навошта? Ты хоць задумаўся, навошта? Той Шах, яго бацька, мёртвы даўно, а сам ён — у чым яго віна? І яшчэ, адкуль ты ведаеш, што гэты ўчынак твой пойдзе мне на карысць? Ты не падумаў аб тым, што мне куды больш прыемна быць там, чым тут з вамі?! Вось ты збіраешся адпомсціць за мяне, а не запытаў, ці патрэбна мне гэта. Марна ты ўсё гэта задумаў, сыноч...

Дух бездапаможна ўздыхнуў. А Караванбашы паспешліва запырэчыў:

— Не, не марна, — ён павысіў голас: — За ўсе нашы пакуты павінна наступіць адплата. На гэтым свеце свае рахункі. Можа, як ты гаворыш, «там» усе вы страцілі розум: забыліся на ўсё. Можа быць... Мы ж нічога не забываем. Яго віна вялікая, што ні кажы, вялікая.

— Казкі мне баіць будзеш... Усе грэшныя. Хто без граху? Думаеш, тое, што здарылася са мной, адбылося беспрычынна, проста так? Не. Хіба не пайшоў я насуперак слову і волі майго дабрадзея? Пайшоў. І здарылася тое, што здарылася. Я павінен быў быць пакараным, і мяне пакаралі. Задумайся...

— Добра, а як быць з маім братам?

— Зноў ён гаворыць «брат»... Быў грэх, сыноч. Мой грэх, твой грэх, яго грэх, якая розніца — чый? Грэх быў. Не рабі гэтага...

Павевы голасу Духа Караванбашы адчуў на сваіх валасах, быццам бы ён ласкава гладзіў яго па галаве.

Караванбашы шапнуў:

— Ды буду я тваёй ахвярай, ага, блаславі мяне...

— Паслухай мяне, сыноч, выслухай да канца. Ты абавязаны прадоўжыць наш род, і сам павінен жыць. Ведаеш... — у Духа міжволі прарвалася горкае прызнанне, — ты хоць разумеш, што жыццё — гэта цудоўная рэч? Выкінь з сэрца страшны агонь помсты, патушы яго, ды так, каб ад яе і попелу не засталася, кажаш, ты не абзелены нічым, у цябе ўсё ёсць — багацце, сувязі, раскоша... А дзе твой спакой, сыноч, спакой твой дзе? Няма, няма ў цябе спакою. Мне шкада цябе...

— Калі адмоўлюся ад задуманага, мне спакою не будзе ні на імгненне. Спакой пакіне мяне назаўсёды...

— Спадзяешся, што знойдзеш спакой, калі давядзеш гэтую справу да канца?

— Так...

— Няпраўда... Не па сіле табе некага пакараць, халоп, карае Бог. Толькі Бог падае кожнаму па справах яго. Не ўмешвайся, сыноч, у промысел Божы.

Караванбашы маўчаў. Галава яго звесілася на грудзі. Толькі цяпер ён раптам зразумеў, якую цяжкую ношу ўзваліў на сябе... Ён задыхаўся. Адчуў, што прыйшоў час закончыць размову, таму што ён адзін ведаў гэта, справа зроблена, страла пакінула лук. Ён стомлена прызнаўся:

— Ведаеш, ага, я ж... я гэтую палку падараваў ужо Шаху. Позна. Каб ты ведаў, як ён радаваўся, атрымаўшы яе. Такая дзіўная палка...

— Дуронік, Дуронік... што ж ты нарабіў?! Хіба можна рабу Божаю падымаць руку на цень Бога на зямлі?

— Не, я зрабіў усё па справядлівасці.

Караванбашы ўвесь знясілеў, але прадаўжаў упарта настойваць на сваім.

Дух памаўчаў крыху, перавёў дыханне. Ён быццам бы разважаў аб нечым, а затым рашуча прадоўжыў:

— Ты не сын мне, калі зараз жа не пойдзеш і не кінешся ў ногі Шаху, не вымаліш сабе даравання. Раскажы ўсё сам, пралі горкія слёзы, калі прызнаешся, ён даруе... можа, даруе.

Караванбашы ўсміхнуўся:

— Позна, ага, позна...

На гэты раз Дух нешта неразборліва прамармытаў. Караванбашы з цяжкасцю змог разабраць яго словы. Дух гаварыў:

— Трапілася б мне ў рукі, сыноч, гэта старая, і катаваў бы я разам са сваім чорным рабом яе так, што свет не бачыў. Расплавіў бы свінец і па кроплі ліў бы ёй у горла. А якія прыгожыя швы наклаў бы я іголкамі ёй на язык, які паўтараў табе «помста», «помста»... Вядзьмарка, пачвара...

Упершыню за ўвесь час размовы душу Караванбашы напоўніла радасць, пяшчотная, як матылёк:

— Ды буду я ахвярай словам тваім, ага, ты ж перажываеш за мяне? О, Божа, які ж я шчаслівы, калі б ты толькі ведаў, які я шчаслівы, ага?!

Дух маўчаў. Знадворку выразна чуўся посвіст мяцеліцы. Пяшчотны матылёк у душы Караванбашы ўспырхнуў спалохана і некуды паляцеў, змрочныя думкі зноў адолелі яго, ён сказаў:

— Выходзіць, ага, я марна пражыў жыццё, ганяючыся за прывідам помсты?! — словы Караванбашы змяшаліся са слязьмі, якіх ён нават не заўважаў.

— Што ты расплакаўся, як жанчына?.. — сурова адказаў Дух. — Уставай, адпраўляйся ў палац, табе трэба паспець да таго, як іншыя адкрыюць тайну палкі... Рабі, што я кажу.

— Не, не змагу, ага, няма сілы ў нагах. Нават з месца не магу ўстаць...

* * *

Раптам знадворку пачуўся шум, які прарваўся скрозь завыванне ветру. Нехта ламаўся ў вароты. Атрад шахскіх воінаў, чалавек дзесяць-пятнаццаць, агаліўшы мячы, стаялі на вуліцы, некаторыя з іх, схапіўшы ў рукі камяні, барабанілі па варотах з усяе сілы. Гэта былі адборныя воіны Шаха з яго асабістай аховы. Ад гэтага шуму прачнуліся нукеры, якія спалі ў прыбудове для слуг у канцы двара, і служанкі ў доме на верхнім паверсе, жонка і дзіця Караванбашы, агорнутыя трывогай, таксама ўсхапіліся з пасцелі. Усе перапалохаліся, і ніхто не ведаў, што рабіць. Нехта разгублена бегаў па двары, а нехта, баючыся, забіўся ў цёмны куток. Хаджа Ібрагім ага стрымгалоў уляцеў у пакой Караванбашы:

— Ды буду я тваёй ахвярай, святло маіх вачэй! — усхвалявана сказаў Хаджа Ібрагім ага. — Прыйшлі воіны Шаха, чуеш, зараз паламаюць вароты. Шах, кажуць, прызывае цябе неадкладна да сябе. Загадаў воінам, каб прывялі. А што здарылася — не кажуць, можа, табе нешта вядома?

Караванбашы сам не зразумеў, чаму сілы вярнуліся да яго. Ён ускочыў і рашуча сказаў:

— Салдаты, кажаш? Ідзі перадай ім, зараз выйду. Хай не шумяць больш, скажы — ён абмыецца і прыйдзе. Ідзі хутчэй...

Хаджа Ібрагім ага схіліў галаву і з трапяткой душой павінен быў падпарадкавацца. Ён выйшаў у двор, прыблізіўся да варот, якія трэсліся ад удараў салдат, і крыкнуў праз плот:

— Ідзе, ідзе. Пацярпіце крыху. Зараз абмыецца і прыйдзе.

Шум на вуліцы заціх. Воіны крыху супакоіліся.

Караванбашы прайшоў на сярэдзіну пакоя. Агледзеўся...

— Ага, ты можаш паказацца мне? — запытаў ён.

— Не, не магу... Нам не дадзена гэта, — з жалем адказаў Дух.

— Гэта мая апошняя сустрэча з табой, ага. У мяне адна просьба да цябе.

— Гавары...

— Я ўсё жыццё сумаваў па табе. Сваю маці, родную маці ні разу не ўспомніў. Толькі цябе, ага, і брата ўспамінаў. Цябе і яго... А вось цяпер... ведаеш, ага, я ўспомніў маці...

Караванбашы замаўчаў, у скрусе развёў рукамі, потым узяў іх да неба, з глыбіні яго душы пачуўся стогн:

— Раскажы пра маці, ага, прашу цябе, раскажы пра яе...

Чараўнік Сайях няспешна ўстаў з месца, дзе ён ужо даўно адчужана сядзеў і, не звяртаючы ўвагі на Караванбашы, мінуў яго і выскачыў вон.

Раздзел XVI

Неўзабаве войска на чале з Шахам пакінула заваяваны горад, дзе не засталося і месца ад былой ганарлівасці, а няшчасны Мамедкулі аказаўся адзіным чалавекам з усяго войска, які, парушыўшы ўсе законы, не здрадзіў свайму ракавому рашэнню і асеў тут. Ён ужо ажаніўся з прыгажуняй Пярнісай, і ў адзін з цудоўнейшых дзён у іх нарадзіўся сын, пасля доўгага роздуму Мамедкулі даў яму імя Алахвардзі, але, гуляючы з ім і песцячы яго, ён называў яго Дуронікам.

У адну з доўгіх цёмных начэй, згубіўшы сон і спакой, Мамедкулі разбудзіў прыгажуню Пярнісу, якая, прыціснуўшыся да яго, спала салодкім сном, ціхенька штурхануў яе ў бок і, гладзячы яе шаўковыя валасы, «не бойся, уставай», сказаў, «ужо час...» Прыгажуня Пярніса спачатку нічога не зразумела, рашыла, што прачнуўся малы і просіць грудзей, потым успомніла: гэтай ноччу яна паклала спаць малога разам са сваёй маці. Нічога не пытаючыся, моўчкі ўстала з пасцелі, і ён, і яна ні разу не зірнуўшы адзін на аднаго, пачалі няспешна апранацца. Апануўшыся, прыгажуня Пярніса пакорліва застыла перад Мамедкулі. Мамедкулі паглядзеў на жонку зачараваным позіркам. У вачах яго яскрава быў бачны глыбокі смутак, з глыбіні сэрца ў яго вырваўся горкі ўздых, потым ён, апусціўшы галаву, рушыў наперад і шапнуў «пайшлі». Удваіх — спераду Мамедкулі, а за ім — прыгажуня Пярніса — яны спусціліся ў двор, ціхенька, каб нікога не разбудзіць, адчынілі вароты і зноў — спераду Мамедкулі, а за ім — прыгажуня Пярніса выйшлі з варот і выправіліся ў дарогу. Ішлі-ішлі і прыйшлі ў знаёмую скалістую мясцовасць непадалёку ад горада, падняліся на вяршыню гары. Унізе ляжала глыбокая цясніна, крынічка працякала ля ног, вада з гэтай крынічкі гулліва ўючыся, як змяя, знайшоўшы зручнае месца, кідалася адсюль уніз, быццам засумаваўшая каханая ў шырокія страсныя абдымкі. А потым, пакружыўшы вакол свежай магілы ў глыбіні цясніны, пабегла далей па вядомым толькі ёй адной шляху.

Знайшоўшы зручнае месца, абое апусціліся на зямлю, але селі яны, прыхінуўшыся спінамі адно да аднаго. Іх спіны так шчыльна прыціснуліся, што гледзячы збоку, магло падацца, што гэта не два целы, а адно. Гэта нерухомае адзінае цела, моцна заціснуўшы ўнутры дзве трапяткія, дрыжачыя душы, нікуды не хацела іх адпусцаць. Прыгажуня Пярніса, працягнуўшы руку, сарвала самую доўгую травінку паблізу і, засунуўшы яе ў рот, пачала грызці яе кончык. Доўга сядзелі яны моўчкі, прыслухоўваючыся як журчыць вада, «ды паможа Бог» сказаў Мамедкулі і ўстаў. Услед за ім, страціўшая апору Пярніса, паўтарыўшы «ды паможа Бог», абAPERлася

рукамі аб зямлю, паднялася і выпрамілася ва ўвесь рост, але цяпер не павярнулася ў бок Мамедкулі, стаяла спінай да яго, толькі яшчэ мацней сціснула зубамі травінку, горкі яе смак пранікаў у язык, рот і мозг, але яна ўсё прадаўжала яе жаваць. Мамедкулі не стаў больш марудзіць, глыбока ўздыхнуўшы, ён адной рукой схопіў за талію Пярнісу, а другой — абедзве яе нагі, узяў высокую над галавой маладое і ўжо адзінокае цэла жанчыны... У гэта імгненне ён чамусьці зірнуў угору і ўбачыў, што па ўсім небе рассыпаны бліскучыя крупінкі солі, названыя зоркамі, і зоркі гэтыя, дзе — чародкамі, дзе — выстраіўшыся ў рад, а дзе — у адзіночку, запоўнілі нябесны небасхіл. Заўтра, мусіць, будзе горача, падумаў ён, а яшчэ падумаў, як прачнецца раніцай малы, прывязаны да згорбленай спіны бабулі і, махаючы ручкай з пялёнак, пачне крычаць без стомы, неўгамонна. А старая ж, чуючы толькі тое, што ёй выгадна, будзе прыкідвацца глухой, не звяртаючы ніякай увагі на крыкі малога, напаўголаса напеўна забубніць: «Спі, спі, малыш, спі, мілы, засні, хай прыйдуць да цябе салодкія сны, толькі ўпадзе на зямлю цень гаргача — ды дываны расцялілі ў гэтым ценю, а я раскажу табе казку аб кожнай начной зорцы, што затаілася ў гэтым ценю. А не будзешь спаць, ... «дамавік прыйдзе і цябе забярэ...»

Дзіўна, але малы заціхне пад гукі гэтага скрыпучага голасу, паступова стоміцца, і надыдзе другое ранне, не падобнае ні на адно іншае, што былі раней... «А ў чым яе віна?.. няма ніякай віны на гэтай няшчаснай, ну і што з таго, што яна стала прычынай усіх яго цяперашніх бедаў, знойдзецца нямала іншых павінных у яго няшчасцях, можа, адмовіцца ад свайго намеру...» — падумаў Мамедкулі і хацеў апусціць прыгажуню Пярнісу зноў на зямлю... зноў можна будзе гладзіць яе шаўковыя валасы сваімі мазолістымі пальцамі, і яна, уся дрыжачая, зноў прыціснецца да яго, і хай яны прыйшлі сюды паасобку, як чужыя, але цяпер вернуцца як адзінае цэлае. Раптам ён адчуў, што яго ўзнятыя рукі сціскаюць пустату... каго ж яму паставіць зноў на зямлю?! Прыгажуня Пярніса знікла... Імгненне таму, магчыма, ён і трымаў яе ў руках, але цяпер у іх не было нічога і, як два аголеныя мячы, яны мецілі ў неба, хіба не пагражалі гэтыя рукі зоркам?.. Пагражалі... Прапала, паляцела прыгажуня Пярніса, не выдаўшы ні адзінага гуку, ні аб чым не прасіла, не маліла, не наракала... Згінула... Але тады — куды? Куды знікла гэта няшчасная раба Божая?! Навошта, чаму пустыя рукі Мамедкулі ўзняты да неба, калі гэта ён працягнуў іх да зораў?! Ён хацеў апусціць іх, але не змог. У вачах яго ажыло яшчэ нешта такое, аб чым зусім не хацелася ўспамінаць. Пасля таго, як спіхнуў сваю маці ў калодзеж, ён адчуваючы разгубленасць і жах, забег у двор купца Забулы, які спаў пад гараджам, і ўваткнуў кінжал проста яму пад сэрца, у гэты час на вусны Забулы, быццам маленькая райская птушка, села ўсмешка. Так ён і памёр з усмешкай на вуснах. Мамедкулі зноў падзівіўся, чаму той прыняў смерць вольна, усміхаючыся, і чаму яго, Мамедкулі, акамянелыя рукі, як двое крылаў, як два аголеныя мячы намеціліся ўвысь, у бок неба?!

Мамедкулі нейкім чынам адарваў пагляд ад сваіх акамянелых рук, і зноў зірнуў ў бок зорак, якія загадкава міргалі яму. Паглядзеў і ўбачыў, што яны быццам бы састарэлі, скурчыліся, патускнелі і паступова пачалі сцякаць за гарызонт. Быццам цюлева заслона прыхоўвала іх. Раніца надыходзіла ціха і непрыкметна. А куды падзелася жанчына, дзе яна, што з ёй сталася?.. Мамедкулі, у якога ўздрыгвалі плечы ад бязгучных рыданняў, праз сілу глытаючы слёзы, хіба не здзіўляўся гэтаму?.. Здзіўляўся...

Раздзел XVII

Караванбашы стаяў пасярэдзіне пакоя, яго рукі ўсё гэтак жа былі працягнуты да неба, праз колькі часу ён, нарэшце, апрытомнеў і вярнуўся на ранейшае месца. Сеў, скрыжаваўшы ногі, і не стаў больш шукаць Духа ні на слых, ні зрокам, толькі ціха сказаў:

— Ведаеш, ага, смерць — добрая рэч, калі не адчуваеш яе прыбліжэння... Начамаі ў час падарожжаў, гайдаючыся на вярблюдзе, не раз я спрабаваў уявіць сабе яе, але не атрымлівалася...

Дух адазваўся:

— Сыноч, табе нельга заставацца тут. Я ведаю, што цябе чакае. Яшчэ не позна, бяжы, ратуйся. Бяжы, куды вочы глядзяць, бяжы.

Узрушаны Хаджа Ібрагім ага ўжо без усякага дазволу ўварваўся ў пакой:

— Святло маіх вачэй, я пайшоў, сказаў салдатам, што ты хутка прыйдзеш, але ж гэта такі нецярпалівы народ... Кажуць, калі не з'явіўся, паломяць дзверы і ўсіх пасякуць шаблямі — разам з жанчынамі і дзецьмі. Кажуць, Шах разгневаўся на цябе. Ты, кажучы... хацеў атруціць яго...

— Выйдзі да іх яшчэ раз, малі, прасі, скажы, што іду. Я не збягу. Хіба ёсць мне куды бегчы? Ідзі... Не, пачакай! — Караванбашы перавёў дыханне. — Паклапаціся аб маім адзіным сыне, я выратаваў цябе ад смерці, не забудзь пра гэта.

— Святло маіх вачэй, хіба на такое можна забыцца?! — з вачэй Хаджы Ібрагім ага пакаціліся слёзы. — Ніколі...

Сам жа ён падумаў: «Як жа дакладна падмеціў чараўнік Сайях па дарозе ў Дзюзангах, што мая любоў — зусім іншая любоў. Як мне жыць, калі з ім нешта здарыцца?»

Дух падаў свой сумны голас:

— Пачвара, ах ты пачвара!.. Дабілася свайго, адпомсціла мне...

Караванбашы не стаў звяртаць увагі на гэты голас. Схапіў за руку Хаджы Ібрагім агу, молячы яго, сказаў так:

— Слухай, Ібрагім ага, прыйшоў мой канец, а ты застаешся, ты ведаеш усе мае тайны, ведаеш, дзе схавана золата... Бяры яго, рабі, што хочаш, толькі пра сына, пра сына паклапаціся... Ну ідзі ж, ідзі, здаецца, зноў пачалі буяніць.

Хаджа Ібрагім ага раптам усім цэлам прытуліўся да Караванбашы, тут жа адскочыў, зарыдаў і, рыдаючы, выбег з пакоя.

З вуліцы цяпер даносіліся яшчэ больш раз'юшаныя галасы і пагрозы. У вароты ўжо не стукалі, гэта нельга было назваць стукам, іх пачалі ламаць.

Адзін з воінаў, падняўшы з зямлі важкі камень, з усяе сілы кінуў яго ў двор, у бок дома. Пераляцеўшы цераз плот, камень упаў проста пад ногі Ібрагім ага, які якраз выбег на вуліцу і, задыхаючыся ад хвалявання, наблізіўся да варот. Прашаптаўшы «Божа, уратуй», ён, звяртаючыся да салдат, гучна крыкнуў:

— Пачакайце яшчэ, малю вас! Пачакайце крышку! Ідзе...

Прачнуўшыся, жанчына і дзіця стаялі ля самых дзвярэй. Маленькі сын Караванбашы ўвесь дрыжаў ад страху і моцна трымаўся за падол маці. Разгубленая маці, адной рукой абняўшы дзіця, прыціснула яго да жывата, а другой старалася падабраць растрапаняныя валасы пад хустку.

Яшчэ не зусім развіднела, у паветры кружыліся рэдкія сняжынкі, можа, гэтыя сняжынкі былі часткай выпаўшага з вечара снегу, што, быццам пушыстае футра, пакрываў вершаліны вялізных гарагачаў, якія раслі ўздоўж плота.

Сняжынкі бесклапотна лёталі ў двары і былі падобныя да бязважкіх часцінак святла, што пранізвалі марознае змрочнае паветра.

Чараўнік Сайях выйшаў у двор, у руках у яго быў дыванок для намаза і нейкі вузел. Раптам у доме насцеж адчынілася запёртае наглуха акно пакоя на другім паверсе, таго, дзе ён пакінуў Караванбашы сам-насам з Духам, яно якраз выходзіла ў двор. У акне паказаўся Караванбашы і закрычаў у бок варот, якія ўжо ледзь вытрымлівалі націск шахскіх салдат:

— Алах Акбар! Скажаў жа, што іду! Няўжо вы не можаце чакаць?! Іду!

Удары сціхлі. Але салдаты і не думалі супакойвацца, над плотам паказалася папаха. Здавалася, адзін з іх намерыўся пералезці праз плот. Ён дзікім позіркам агледзеў двор і напачатку нікога не заўважыў, таму што нукеры, ахопленыя страхам, затаіліся ў доме для слуг і не выдавалі ні духу. Адзін Хаджа Ібрагім ага стаяў ля варот. А яшчэ маці са сваім дзіцем прыціснуліся да дзвярэй дома, непадалёку ад іх замёр чараўнік Сайях, салдат уважліва, з прагнасцю агледзеў усіх. Больш нікога не было.

Караванбашы са стукам зачыніў акно і накіраваўся да выхаду, але, затрымаўшыся на імгненне, зноў звярнуўся да пустаты:

— Я адыходжу, ага, — сказаў. — Гаворыш, што там я не пазнаю ні цябе, ні майго брата, так?

— Так... прашаптаў Дух.

— Ты яшчэ тут?

— Так!

Польмя свечкі ў падсвечніку на століку ў цэнтры пакоя, уздрыгваючы, патухла, хвалямі разыходзілася вакол, хоць і невялікае, але ўсё ж цяпло.

— Выходзіць, мы з табой больш ніколі не ўбачымся. Як распарадзіцца лёс, хто яго ведае. Пачакай, не пакідай мяне аднаго.

Хоць адказ Духа і прымусіў застыць кроў у яго жылах, Караванбашы нічым не выдаў, што ўзрушаны. А адказ быў такім:

— Слухай мяне! Вазьмі той кінжал, што вісіць на сцяне! Не бойся, і хай не дрыжыць у цябе рука. Гэта вельмі лёгка. Не аддавай сябе Шаху на суд і справу, табе ўчыняць вялікія пакуты. Усадзі нож пад сэрца так, быццам вяртаеш на месца нейкую рэч...

Караванбашы быццам бы чакаў гэтых слоў, не раздумваючы, хутка схапіў кінжал, што вісеў ззаду на сцяне. Пакруціўшы яго ў руках, ён як заварожаны, улавіў позіркам бляск клінка, гэты халодны бляск асляпіў яго, моцна зажмурыўшы вочы, Караванбашы дакладным ударам уваткнуў востры канец кінжала ў грудзі. Кінжал па рукаятку ўвайшоў у яго плоць, раскrojіўшы сэрца надвое. Дзве кроплі крыві з рассечанай плоці накіраваліся ўверх знутры, прайшлі праз горла і, дасягнуўшы вуснаў, застылі там. Апошняе яго слова змяшалася з гэтымі кроплямі, пакінуўшы нежывое цела:

— Бывай, ага...

Караванбашы ўжо не пачуў адказу Духа:

— Бывай, сыноч! — прашаптаў Дух.

* * *

Калі салдаты ўварваліся праз зламаныя вароты ў двор, Хаджа Ібрагім ага, як ні стараўся адбегчы ў бок, у яго гэта не атрымлівалася, і першы свой гнеў салдаты абрушылі на яго, збілі з ног і растапталі ў попел. Мёртвыя вочы Хаджы, чыё цела было ўшчэнт знявечана, ды так, што яго нельга было пазнаць, здзіўлена сачылі за салдатамі, якія білі яго нагамі, тапталіся на яго

вываленых кішках. Рот у яго сутаргава разяўляўся і закрываўся, але дыханне ўжо адляцела ў марозную вечнасць.

Тое, што салдаты заняліся Ібрагім агой, чараўнік Сайях выкарыстаў пасвойму. Ён вырваў дзіця з рук маці, якая бездапаможна, молячы вачыма, азіралася па баках, паімчаўся ў другі куток двара, расцяліў дыванок, прызначаны для правядзення намаза, на зямлю, дастаў з вузельчыка чырвоную папаху і надзеў на галаву, разгубленае дзіця, якое за ўвесь час не выдала ні гуку, схаваў пад сваю шырокую накідку, і разам з малым увайшоў у свой час адасаблення, вызваліўшыся ад усяго на свеце, забыўшыся на ўсё і ўсіх. Ён моцна прыціснуў галаву дзіцяці да сваіх грудзей, рот яго знаходзіўся ля самага сэрца Сайяха, у выпадку, калі б той закрычаў, біццё сэрца чараўніка павяло б гэты крык далёка-далёка адсюль, зрабіла б нячутным...

Салдаты на імгненне замерлі і ўтаропіліся на статнага, з рэдкімі валасамі на твары дэрвіша, які, седзячы ў баку, мерна разгойдваўся ўзад-уперад і, не звяртаючы ніякай увагі на ўсё, што адбываецца навокал, мармытаў вірд, салдаты абышлі яго і, як горны сель, рынуліся да дома, пабеглі за жанчынай, якая з шалёным крыкам паспрабавала выратавацца. Адзін з лучнікаў, стаўшы на адно калена, выпусціў ёй услед стралу, і тая дагнала яе, вастрыё стралы мякка ўвайшло ў яе спіну і выйшла вонкі з грудзей. Жанчына ўпала ніцма, як вадаспад, рассыпаліся валасы з-пад яе хусткі, зялёныя вочы закаціліся, імгненне — і яна ўжо нічога не адчувала... салдаты ўварваліся ў дом, разбегліся па пакоях і знайшлі ў адным з іх распластанае на падлозе цела Караванбашы... танюткай нігачкай струменіўся дымок ад дагарэўшай свечкі на стале... Агальнішчы востры меч, старэйшы з воінаў адным махам адсек яму галаву і апусціў у торбу, затым беражліва сцягнуў яе краі. Цяпер ён кіне гэты трафей да ног Шаха. Пасля таго, як яны ўдосталь наглуміліся над абезгалоўненым целам, нехта з салдат раптам нешта ўспомніў і пачаў азірацца вакол:

— А куды падзелася дзіця? У яго ж быў сын... шукайце!

Рассыпаўшыся ва ўсе бакі, крок за крокам яны зноў абшарылі вялізны дом Караванбашы, увайшлі ў двор і пядзя за пядзям абшукалі домік для слуг, «калі яго схавалі вы, знішчым усіх», паабяцалі нукерам, але дзіця знікла, быццам скрозь зямлю правалілася ці ўзнеслася на неба, якое сваім шчодрым, белым, як малако, снегам ператварыла наваколле ў белы-прыбелы свет. І таго дэрвіша больш ніхто не бачыў. Ён таксама знік са двара, прапаў.

* * *

У тое ранне пайшоў буйны зярністы снег. Нельга было як след разгледзець ні дамоў, ні дарогі, ні дрэў, ні людзей. Чараўнік Сайях, схапіўшы ў ахапку дзіця, уцякаў з горада, не пераводзячы дух. Вочы ў яго былі заплюшчаны, але ён ні разу не аступіўся, не спатыкнуўся, быццам вось ужо тысячу гадоў хадзіў па гэтых месцах.

Ён сам здзівіўся таму, як ідзе. Ён ішоў не роўна, а кругамі. Прыпомніў сваё дзяцінства ў краіне Чэрхі-фелек, у родных мясцінах, ці што?! Нікім не заўважаны, ён такім чынам па Кярызнай дарозе дабраўся да гарадскіх варот. Задыхаўся так, што сэрца ледзь не выскачыла з грудзей. Тонкія рукі дзіцяці моцна абвіліся вакол шыі Сайяха, ды і сам ён так моцна прыціснуўся да яго, што цела Сайяха амаль анямела. Як яму ўдалося несці на руках такое даволі вялікае дзіця, адкуль узяліся сілы для гэтага — ён не смеў нават думаць, баяўся, што, калі задумаецца, сілы пакінуць яго. Гарадскія вароты толькі-толькі адчыніліся. Стомленыя падарожнікі, якія прынеслі з сабой ледзяное дыханне

сцюжы з Дзюзангаха, правялі халодную ноч перад зачыненымі варотамі, усё яшчэ сонныя, не спяшаючыся, яны ўваходзілі ў горад.

Чараўнік Сайях, нізка схіліўшы галаву, мінуў у варотах ахоўніка, які падазрона агледзеў яго, пазбягаючы глядзець у твары сустрэчных, выйшаў з горада і ступіў на дарогу ў Дзюзангах, не аглядаючыся, з былой хуткасцю і тым жа спосабам — кругамі, пачаў рухацца наперад па гэтым шляху. Думаючы сам сабе, што, калі салдаты, рана ці позна, адумаюцца, яны, вядома ж, пачнуць праследаваць яго. Так ён адолеў даволі вялікую адлегласць, сілы чараўніка былі на зыходзе, ён спыніўся, перавёў дыханне, хацеў апусціць дзіця на зямлю, але хлопчык прыліп да яго як смала, немагчыма было адарваць. Сціскаючы дзіця ў абдымках, чараўнік Сайях азірнуўся. І горад, і гарадскія вароты патаналі ў марыве бязмежнай белізны. Але і сам ён, калі б хто глядзеў на яго збоку, таксама ператварыўся ў белы-прыбелы туманны міраж, яго нельга было заўважыць.

Хутка гэтыя абедзве, непрыкметныя для вока аднаго і другога туманнасці яшчэ больш аддаліліся. І Чараўнік Сайях зноў азірнуўся на горад, але больш не ўбачыў яго, не было ніякага горада, горад знік.

Ён моцна зажмурыўся, а потым прыадкрыў заінелыя вейкі, яшчэ раз паглядзеў у той бок, успомніў словы Сейіда Сары, якія мудрэц абвясціў шмат гадоў таму, і канчаткова пераканаўся ў тым, што вось зараз, у гэтае імгненне, няма на зямлі гэтага горада, нават снег, які выпаў і ператварыў яго ў агромністую белую гару.

Мароз пачаў абпальваць твар. Захутаўшыся ў свой, ледзь прыкметны цень на замерзлай халоднай зямлі, сціскаючы ў абдымках дзіця, чараўнік Сайях павярнуўся спінай да горада-прывіда і прадоўжыў свой шлях.

Раздзел XVIII

Мяцеліца, люта бушуючы за Далінай Чараўнікоў, вакол Нябачнай гары, не магла дабрацца да самой даліны. Дарога, якая пралягала ля падножжа гары, уся была засыпана снегам, гэтую чыстую белую прастору не парушалі ніякія чужыя сляды і знакі. Быццам увесь свет быў закручаны ў пакрывала.

А ў Даліне Чараўнікоў стаяла веснавая пара, пара цвіцення і птушынага шчэбету, кветачка пераклікалася з кветачкай, салавей — з салаўём. Чараўнікі групамі, размаўляючы паміж сабой, прагульваліся як звычайна, адны — уздоўж даліны, а другія, зрабіўшы круг, сядзелі вакол куста ружаў на зялёным лузе. Толькі аднаго Ак дэрвіша ахапіла трывога, яго думкі блукамі далёка ад гэтых бласлаўленых мясцін, яго слых улоўліваў стук сэрца, якое білася ў такт стомленаму дыханню. Ак дэрвіш ведаў, чыё гэта сэрца, перад яго вачамі ажыў вобраз Сайяха, і больш не адпускаў яго. Ён убачыў і дзіця на яго руках, убачыў і горад, захутаны ў белы туман, які прапаў; душа яго не сцярпела, ён рушыў па сцежцы, якая вяла з цясніны да верхняй дарогі, павольна наблізіўся да самага яе пачатку. Далей ён не адважыўся рухацца наперад ні на крок. Калі б ён выйшаў на дарогу, з другога вымярэння адкрылася б шчыліна ў даліну, адтуліна, велічынёй з адлегласць, якую ён прайшоў бы па гэтай дарозе. Праз гэту шчыліну буры і непагадзь зямныя ўварваліся б на межы іх раю. Некалі чараўнікі ўсе разам з вялікай цяжкасцю закрылі за Сайяхам дзірку памерам з яго самога. Ак дэрвішу, вядома ж, заставалася толькі чакаць. Біццё сэрца і цяжкое дыханне Сайяха былі чутны ўжо зусім блізка. Тут Ак дэрвіш адчуў раптоўна, як яго мозг запоўнілі яшчэ нейкія гукі і галасы з іншых вымярэнняў,

з іншага жыцця, гэтыя гукі і галасы змяшаліся адно з адным, а ў яго памяці ажыў даўно, начыста забыты ўспамін.

Сапраўды, усё, што заканчваецца, і ўсё бясконцае складаецца з аднаго імгнення. І гэта імгненне ўтрымлівае ў сабе і мінулае, і будучае.

Так гаварыў яго Настаўнік, белабароды шэйх Манучэхр ібн Садык, а перад ім сядзелі побач два яго маладыя мюрыды, два неразлучныя, любячыя адзін другога вучні і моцна трымаліся за рукі.

— Гэтага імгнення для мяне не існуе, таму што ў гэтага імгнення яшчэ няма назвы, імя, — гарача пярэчыў той з маладых мюрыдаў, якога звалі Сейід Сары.

— Ёсць у гэтага імгнення назва ці не, не мае значэння, я бачу яго ў глыбіні сваёй душы. А гэта, — прамовіў ён, — Ак дэрвіш.

Шэйх усміхнуўся:

— Яно ўжо мае назву! Імя яму — паўната. Поўнае імгненне — гэта сучаснасць, якая ўвабрала ў сябе і мінулае, і будучае... Мёртвых і жывых, народжаных і ненароджаных...

Гладзячы сваю доўгую белую бараду, Шэйх Манучэхр, прыжмурыўшыся, з ласкавым сумам, быццам бы з невядома якой далечыні, глядзеў на гэтых дваіх...

* * *

Ак дэрвіш асцярожна прыняў са знясіленых рук чараўніка Сайяха дзіця, якое знайшло прытулак у сне, і, уважліва паглядаючы сабе пад ногі, старанна сочачы за тым, куды ён ступае, стаў спускацца ўніз па зялёнай сцежцы ў вечназялёную даліну. За ім меленькімі крокамі ледзь паспяваў Хаджа Мір Гасан ага Сайях — чараўнік Сайях, пераносячы апошнія сілы са сваіх дрыжачых каленяў на знясіленыя ступні, страсаючы з вопраткі снег, які пачаў ужо раставаць.

*Пераклад з азербайджанскай
Людмілы ГЛІНСКАЙ.*

S